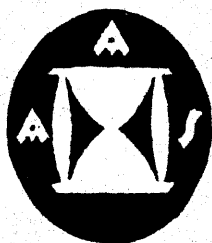

AJALOO LINE AJAKIRI

N° 4 **1931**
KÜMNES **AASTAKÄIK**
T O I M E T U S

P. TREIBERG
PEATOIMETAJA

H. KRÜUS / O. LIIV / M. SCHMIEDEHELM

SISU:

	Lk.
Narva sündmused 1599. a. sügisel. N. Treumuth.	177
Piinamise ehk tortuuri kaotamine Eesti ja Liivimaal. Leo Leesment.	186
Märkmeid talurahva õigusliku ja majandusliku seisundi kohta Liivimaal Rootsi valitsusaja ajal. A. Perandi.	193
Jooni N. I. Karejevi elust ja ajalooteaduslikust tegevusest. P. Treiberg.	213
A. A. Spitsõn in memoriam. E. Laid.	226
Varia	229

Narva sündmused 1599. a. sügisel.

Orduriigi langusele järgnenud sõdadekeerisest killustatult pääsenud Eesti saatuse otsustamiseks sirdus XVI sajandi lõpuks kaks suurvõimu — Rootsi ja Poola. Neist oli agressiivne Rootsi alles lähemas oma hiilgeaegadele, olles leidnud omale vaimlise aluse reformatsioonist, mis Gustav Vasale ning ta järglasile andis võimaluse riigi sisekorda kindlustada ja organiseerida vastuminekuks suurvõimule.

Teisel elas Poola oma „kuldset sajandit“, mida agressiivsuset hästi iseloomustab Stephan Bathory hiilgav sõjakäikude seeria Ivan Julma vastu ning sellele järgnenud fantaasiast ja reaalseist sammudest läbipõimitud plaan Ida-Euroopa maailmarügi loomiseks, mis pidi teostuma Moskoovia vallutamise ning türklaste lõpliku tagasitõrjumise kaudu ¹⁾.

Vastukaaluks Rootsi reformatsioonivaimustusele oli Poola sobivaks vastureformatsiooni taimelavaks; siinsed jesuiitide propaganda-kolleegiumid pidid olema baasiks ka Põhjamaile. On mõistetav, et säärase „võimu ja vaimu“ vastuolude juures ei suutnud riike siduda personaalunioon, mis kujunes Sigismund III valimisega Poola troonile.

Selle personaaluniooni kokkuvarisemist ei tarvitse süngkohl lähemalt käsitleda, sest siin esinevad küsimused on üksikasjaliselt selgitatud terves reas uusimais Rootsi uurimusi ²⁾.

¹⁾ Sellest lähemalt P. Pierling, *Le Saint-Siège, la Pologne et Moscou 1582—1587, Pariis 1885.*

²⁾ Mainitagu neist siin näiteks H. Almquist, *Bidrag till kändedomen om striden mellan konung Sigismund och hertig Karl 1598—1599, Göteborg 1916; idem, Sverige och Ryssland 1595—1611, Uppsala 1907;*

Rohkem huvitavad meid Sigismundi poolt tehtud katsed Eestimaa sõjaliste ja majanduslike jõudude kaasatõmbamiseks võitluses hertsog Karli vastu Rootsis ja Soomes³⁾.

Eestimaa rüütel- ja maiskonna suhtumine abistamisküsimusse ei olnud otseselt äraütlev, kuid tekitas siinse aadli ridades siiski lahku minevaid arvamusi. Nii tegi Sigismund 1597. a. kevadel ettepaneku abivägede saatmiseks Soome⁴⁾, mille teostamist pooldades üks maanõunikest, Otto Uexküll, pidas soovitavaks kogu maiskonna kokkukutsumist, kuna teine, Johan Berendes sen., pidas oma kirjades Harju ja Viru maanõunikele ning asehaldur Jöran Boyele⁵⁾ maiskonna kokkukutsumist raskendatuks teoksil oleva kevadkülvitõttu ja arvas võimaliku olevat pooldada selle edasilükkamist jaanipäevani, mil nii kui nii pidi teostuma üldine kokkutulek.

Järgmisel, 1598., aastal teostus küll Eestimaa rüütel- ja maiskonna osavõtt Sigismundi sõjakäigust Rootsi⁶⁾, kuid ilma reaalse tulemusteta. Sigismundi võim Rootsis ja Soomes varises selle sõjakäiguga kokku ning 1599. a. kestel järgnes Soome vallutamine hertsog Karli poolt, suundudes piki rannikut läänest itta kuni Viiburini.

Soome langemine hertsog Karli võimu alla seadis Eestimaa otsese ja küllalise kaitse korraldamise vajaduse ette. Veel 1599. a. augusti alul võidi mõelda agressiivsusele hertsog Karli vastu, mis avaldus Jürgen Farensbach'i poolt Boyele esitatud kavas⁷⁾. Eestimaalet pidi saadetama Soome nii palju vägesid kui iganes võimalik. Sigismundi poolt värbatud ratsaväelased Preisimaalt ning Kuramaalt polnud veel kohal, mille tõttu Farensbach soovis, et Boye ühes rittmeister Caspar von Tiesenhausen'iga võtaks esialgsete abivägede saatmise oma hooleks ning Paul Stigelchen'iga Soome läkitaks vähemalt 100 ratsaväelast ja jalaväelasi niipalju kui võimalik. Veel soovis Farensbach, et Boye Eestimaa maiskonnale meelde tuletaks seda suurt osa, mis Soomel on olnud Eestimaa vabastamisel Vene peale-

A. Jonsson, Hertig Karl och Sigismund 1597—1598, Göteborg 1906; D. Toijer, Sverige och Sigismund 1598—1600, Stockholm 1930; S. Tunberg, Sigismund och Sverige 1597—1598, Uppsala 1917—1918.

³⁾ Vastava küsimuse kohta vrd. C. Rogberg, Konung Carl den niondes fälttåg i Lifland år 1600 och förberedelserna dertill, Uppsala 1859, lk. 5 jj.; P. Frhr. v. Ungern-Sternberg, Materialien zur Geschichte der Estl. Ritterschaft und ihrer Landgüter, I. Urkunden und Protokollauszüge aus Moritz Brandis' Protokoll 1592—1600, Jahrbuch f. Genealogie etc. 1911—1913, lk. 443—448; N. Treumuth ja O. Liiv, Polonica Eesti Riigi Keskarihiivis (Eesti Riigi Keskarihiivi toimetised I : 3), Tartu 1931, lk. 47—50.

⁴⁾ ERKkA, A-39, Original Brieffe an H. Georg Boyen in unterschiedlichen Jahren, koopia Sigismundi kirjast maanõunikele, Varssavi, 28. IV 1597.

⁵⁾ ERKkA, A-39, Johan Berendes sen. kiri Boyele, Voore, 17. V 1597.

⁶⁾ P. v. Ungern-Sternberg, op. cit.

⁷⁾ ERKkA, A-39, Jürgen Farensbach'i kiri Boyele, Karksi, 2. VIII 1599.

tungide alt, ning rõhutaks, kuidas see nüüd kohustab siitpoolt abi andma.

Mõni nädal hiljemini, veel samal kuul, pidi Boye tegema esimesi tõsisemaid kaitsekorraldusi Eestimaa jaoks, ning seda nii hertsog Karli kui ka Sigismundi vägede vastu! Ringkirjaga 20. augustist 1599 käsutas ta Paidesse kokku kogu rüütel- ja maiskonna ratsateenistusväe, et olla igaks juhuks valvel Põltsamaale kogunevate Farensbach'i vägede vastu. 26. augustil järgnes korraldus Harjumaa ratsateenistusväe ilmutamiseks Tallinna; Järva ja Lääne oma pidi jääma Paide, kuna Viru ja Alutaguse ratsateenistusväele tehti ülesandeks koonduda Narva⁸⁾).

Ligikaudu samal ajal oli Boye saanud Sigismundilt lähemaid korraldusi Narva kaitseks. Neis nõudis kuningas Narva abistamist teiste kindluste tagavaradest ja pidas tarvilikuks Narva Jõesuhu ehitada suluskindlustist. Boye tegi kuninga soovid vastavaile garnisoniülemale teatavaks, kuid suhtus omas vastuses kuningale⁹⁾ neisse kavatusisse õige pessimistlikult. Sest ka teised kindlused polnud moonaga küllaliselt varustatud. Lossiläänide aastased sissetulekud kulusid suurelt jaolt kõrgemate ohvitseride palkadeks, ülejääk — garnisonide ülalpidamiseks ja külviseemneks. Kõige selle tõttu tegi Boye ettepaneku kõrgemale väejuhtidele viljas makstava palga kinnipidamiseks laenuna, kuni lõpevad rahutud ajad. Ise oleks ta sellega meeleldi nõus.

Suluskindlustise ehitamise Jõesuhu laitis Boye täiesti ära, sest koht olevat selleks Narvast liiga kaugel, ehituseks vajalisi palke polevat nii kiiresti kustki saada, ning pealegi nõuaks ehitus palju kulu, milleks kohal polevat olemas mingeid summasid. Samuti puudus kindlustise meeskond ja relvastis, pealetungi puhul oleks vastupanu kõige selle tõttu nõrk, kindlustis võiks põlema minna ja kogu kallist töö oleks tühine¹⁰⁾.

⁸⁾ N. Treumuth ja O. Liiv, op. cit., lk. 48.

⁹⁾ ERKkA, A-62, Registratur vor und bei H. Georg Boyen Zeiten von A^o 1573. bis A^o 1600. Kontsept Boye kirjast Sigismundile, Tallinn, 8. IX 1599.

¹⁰⁾ Ibid. — „Was aber... die erbawung des blockhauses betreffende, kan E. K. M. ich in vnderthenigkeit nicht bergen, dass die Amunde mehr dan eine grosse Deutsche meill von der Vhestung gelegen vnd hat es daselbsten einen Sandichen grund, sein auch zw dieser Zeitt in eill, so viell Tausendt balcken, als hintzu von nöthen, nicht bei samend zu bringen. Zw deme wurde keine geringe vnkostung darauff gehen, vnd wan es schon (wie doch nicht muglich) itzo verfertiget werden könte, weill Geschutz, Volck vnd andere notturfft darin gehören, aber vorher ists zunehmen. Sollte es auch einen Anfall erleiden, kan man nicht so viell Volck ins Feldt bringen damit es zuentsetzen vnd konte leichtlich geschehen, dass durch schiessen oder anderer gestalt, Fewer darein gebracht wurde, alssdan were Arbeit, vnkostung vnd alles verloren. Was dero wegen hierein zuthun, stelle E. K. M. ich gnedigst zuerwegen anheimb^c“.

Veel oli kuningas soovitanud vahetada garnisoni sõdureid, kuid Boye leidis, et meeskond on praegu küll tõrges, aga muudaks loodetavasti meelt, kui saaks aastapalga ja riietuse. Seni olevat neil toidumoonastki puudus. Uute meeste värbamiseks puudusid Boyel summad, ning sõdureile palga maksmiseks oli ta pidanud kulutama isegi oma isikliku vilja, mille saanud Soomest.

Üldiselt olid Narva kaitseolud 1599. a. suvel tõsiselt kurvad. Kohalik asehaldur Otto Uexküll võis juba 6. juulil kuningale teatada, et linnuses on ainult 5 tündrit rukist ja jahu, muud mitte midagi. Sama aasta kevade oli pealegi olnud kuiv ja vihmata, nii et ees ootas viljaikaldus. Sõdurid olid linnuses relvadeta, sest oma relvad olid nad müünud venelastele. Šoti ratsanikke majutati talupoegade juurde, kuid sageli läksid nad üle venelaste teenistusse. Ning sõdurid ja ratsanikud olid nad enamasti vaid nime poolest, sest neil polnud „ei hobust ega mõõka“¹¹⁾.

Veel põhjustas tõsist muret Narva kodanikkude seisukohavõtt, millel kibestuseks oli küllalt põhjust. Kogu merikaubandus koondus Tallinnasse, Narva ei tulnud enam laevu. Kes narvalasist tahtis endises ulatuses kaubelda, pidi astuma mõne teise linna kodanikuks. Teatavasti määras Täusina rahu kaupadele laokohtadeks Tallinna ja Viiburi, ja Tallinna kodanikud pidasid oma õiguste täpsaks läbi viimiseks halastamata võitlust. Tallinn oli huvitatud sellest, et Narvas võimalikult üldse ei kaubeldaks venelastega. Lisaks tuli veel see asjaolu, et venelaste poolt avaldus tendents kaubanduse juhtimiseks Pihkva, mitte Ivangorodi kaudu¹²⁾.

Kõige selle tõttu ähvardas Narvat asehaldur Uexküll'i arvates täielik ruineerumine, kui aegsasti ei leita muid sissetulekuallikaid¹³⁾.

Narva kaitse korraldamist raskendas lisaks veel see, et Viru ja Alutaguse rüütel- ning maiskond mitme ettekäände all ei soovinud kohe asuda Narva linnusesse. Uexküll pidi Ewert von Delwigk'ile kaebama, et leitnant Helmolt Hastfer olevat oma meestega jäänud peatuma maale, linnast eemale. Uexküll juhtis tähelepanu rüütel- ja maiskonna äsjatehtud otsusele, mille kohaselt ratsateenistusvägi pidi jääma kokku ning teda kasustatama seal, kus hädaoht kõige suurem. Ja just Narva oli esimeses järjekorras hädaohus¹⁴⁾.

¹¹⁾ D. Toijer, op. cit., lk. 152.

¹²⁾ Pihkva ja Tallinna vahel toimus kauplemine otseselt, mitte enam Tartu vahetalitusel, mis omakordseid kaebusi põhjustas Tartu kaupmeeste ja Poola kohapealsete võimude poolt. Vrd. N. Treumuth ja O. Liiv, op. cit., lk. 58 ja 68.

¹³⁾ D. Toijer, op. cit., lk. 152—154; H. Almquist, Sverige och Ryssland, lk. 15, 23.

¹⁴⁾ ERÜA, Moritz Brandis'e registratuur-protokoll 1592—1600, kopia O. Uexküll'i kirjast E. v. Delwigk'ile, Narva, 12. IX 1599.

Helmolt Hastfer motiveeris oma teguviisi samale otsusele viidates, sest Boye oli vahepeal ratsateenistusväe maakondade kaupa paigutanud erikindlusisse. Hastfer oli nõus Narva minema, kui Boye määrab nad sinna küllalt vastupanuvõimelisina, seega kas kogu aadlilippkonna või küllalise osa sellest, kuid seni protesteeris praeguse korralduse vastu¹⁵).

Delwigk püüdis tekkinud olukorda leplikult lahendada ja teatas Hastfer'ile, et Boye on saanud kuningalt erilised korraldused Tallinna kaitsmiseks, mille tõttu pole võimalik kogu aadlilippkonda koondada Narva alla. Asehaldur olevat otsustanud kõigi jõududega Narvale appi minna juhul, kui selgub, et Tallinn jääb hädaohu piirkonnast välja ja kogu oht koondub Narva. Kuna Boyele Hastfer'i teguviis ei meeldivat, soovitas Delwigk talle järele anda ja oma meestega Narva minna¹⁶). Ka Uexküll'ile teatas Delwigk, et ta ei saavat minna appi kogu aadlilippkonnaga, sest asehaldur olevat nad jaganud kindlustesse maakondlikult. Pealegi ei olevat veel kindel, kas just Narvat ähvardab suurim hädaoht, ja nii olevatki parem, et iga maakonna rüütel- ja maiskond võtab oma kaitse alla ühe kindluse¹⁷).

Narva garnisoni täiendamise püüde kõrval astus Boye nüüd energilisemaid samme ka tarviliku moona muretsemiseks. 20. septembril tegi ta korralduse Gerhardt Dönhoff'ile, et kõik maksud, mis talupoegade poolt maksti Rakvere ja Lihula läänidele, kohe toimetataks Narva¹⁸). On võimalik, et Narva garnisonile vajaliku vilja koondamist on toimetatud veel laiemalt aladelt. Kuid need korraldused olid jäänud, nagu varsti osutus, liiga hiljaks. Dönhoff oli muuseas Haapsalu talupoegadelt kogunud 219 tündrit rukist, kaeru ja otri ning need saatnud Tallinnasse, sealse kaupmehe Ewert Möller'i kätte, kes pidi vilja edasi toimetama Narva. Kuid vahepeal oli Narvas sündinud otsustav pööre¹⁹).

Narva garnisoni täiendamine oli vahepeal siiski teisiti läinud, kui korraldused olid seda nõudnud. Uexküll võis Delwigk'ile 26. septembril teatada, et pooled Viru ja Alutaguse aadlikest olevat jäänud ilmunata, motiveerides seda kuulujutuga, nagu oleks asehaldur Boye öelnud, et ega neist seal ikkagi suurt kasu ei olevat²⁰).

¹⁵) Ibid., H. Hastfer'i kiri E. v. Delwigk'ile, 12. IX 1599 (koopia).

¹⁶) Ibid., E. v. Delwigk'i kiri H. Hastfer'ile, 17. IX 1599 (koopia).

¹⁷) Ibid., E. v. Delwigk'i kiri O. Uexküll'ile, 17. IX 1599 (koopia).

¹⁸) ERKkA, A-62, kontsept Boye kirjast G. Dönhoff'ile, Tallinn, 20. IX 1599.

¹⁹) ERKkA, A-40, Original Brieffe an H. Carl Hinrichson in A. 1600, Nils Giermundson'i ja Joachim von Griebe kiri Carl Hinrichson'ile, Haapsalu, 16. VII 1600. — Kirjas avaldati soovi, et asehaldur annaks vilja tagasi nende esindajaile.

²⁰) ERüA, Moritz Brandis'e registratuur-protokoll 1592—1600, O. Uexküll'i kiri Delwigk'ile 26. IX 1599 (koopia).

Samal ajal oli Boye Narva määranud 40 meest²¹⁾, kuid juba järgmisel päeval tegi ta korralduse, et need jõud kasustataks Viru ranniku valveks, sest karta oli hertsog Karli vägede rüüstedessanti²²⁾.

Uusi jõude sai Boye oma käsutusse ka Farensbach'ilt. Teatavasti pidi 24. augustil Põltsamaa ja Tallinna vahele kogunema Soome abistamiseks määratud vägi. Farensbach'i teatel²³⁾ jäi oma väeosa munserdusega hiljaks Ernst Bandemir, samuti ka Evald v. Medem, kes ei jõudnud oma meestega kohale 28. augustiks, mil muud väed saadeti ära Tallinna. Hiljemini kohale jõudnud Bandemir'i mehed käskis Farensbach anda Boye korraldusse, kes nad võimaluse korral saadaks Soome või muidu kasustaks kuninga teenistuses. Värbamine on sündinud küll Soome, mitte Eestimaa jaoks, kui aga milgi tingimusel Soome ei pääse, allutagu Boye kõigile korraldusile, seega ka siis, kui neid vajatakse Eestimaa kaitseks.

Eestimaa kaitseolude üldisest kindlusetusest informeeris Boye kuningas Sigismundi lähemalt oktoobri alul. Tema arvates tuli tõsiselt mures olla siinsetes garnisonides asuvate sõdurite meelsuse pärast sel puhul, kui hertsog Karl pärast Viiburi vallutamist kohe siirduks Eestimaale. Boye oletas küll, et hertsog sel aastal ei võta aja hilisuse tõttu enam midagi tõsisemat ette, kuid tõendas enda valmis olevat kõigiks üllatusiks. Abivägede hankimiseks palus Boye kuningalt summasid, mitte aga Poola poolt värbatud sõdureid, sest nende suhtes valitses kohalikkudes vägedes suur umbusaldus. Parajasti oli Boye käsutuses 100 meest, kes määratud Soome, kuid sinna hilinenud (seega eelmainitud Bandemir'i mehed). Ta oli soovinud paigutada nad Narva, kuid Uexküll ei julgenud neid vastu võtta, kartes suure rahulolematuse puhkemist venelasis²⁴⁾.

Poola konspiratsioonide kartus ei olnud tühine, sest just neil päevil sündis Narvas garnisoni mäss ning vägivaldne üleminek hertsog Karli poole, kuigi viimase vägesid veel polnud Eestimaale jõudnud. Asehaldurile vastuhakkamise ja ta kõrvaldamise motiiviks oli enne kõike just see, et kardeti tema poolt kindluse loovutamist Poolale²⁵⁾.

²¹⁾ ERKkA, A-62, kontsept Boye kirjast Uexküll'ile, 27. IX 1599.

²²⁾ Ibid., kontsept Boye kirjast Uexküll'ile, 28. IX 1599.

²³⁾ LRKkA, XIII-10, Jürgen Farensbach'i kiri Ernst Bandemir'ile, Karksi, 20. IX 1599.

²⁴⁾ ERKkA, A-62, kontsept Boye kirjast kuningale, 9.—12. X 1599.

²⁵⁾ Mässu tegeliku käigu kohta on meil kasustada kaks relatsiooni. Esiteks Narva rae kiri Boyele (ERKkA, A - 39) 6. XI 1599 (registina esitatud, N. Treumuth ja O. Liiv, op. cit., lk. 68—69) ja teiseks Viru ning Alutaguse rüütel- ja maiskonna relatsioon, avaldatud Ed. Pabst'i poolt, „Wie Narva im October 1599 für Herzog Karl gewonnen und dem Könige Sigismund entrissen wurde“, Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands, I, 1873, lk. 328—333.

Samal ajal oli Narvas kaheldud ka Boye riigitruuduses ja arvatud, et ta koos Uexküll'iga soovib Narva kindlust üle anda Poolale. Narva rae poolt tõendati küll hiljemini, et neil polevat sääraseid kahtlusi olnud, vaid kõik olevat sündinud sõdurite survele.

11. oktoobri hommikul tulnud kolm sõdurit bürgermeister Heinrich Sommer'i juurde ja teatanud, et Uexküll eelmisel ööl kirjutanud mitu kirja Farensbach'i sõdureile, mille tõttu neil olevat karta, et Farensbach'i meeste päralejõudmisel nad kõik hukatakse ja nimelt juba järgmisel ööl. Kui sõdurid küsinud nõu ja selle mittesaamise juhul lubanud linnast lahkuda, rahustanud neid bürgermeister, et Farensbach'i mehed ka sel juhul, kui nad peaks olema kutsutud, mida ta ei tea, ei jõuaks kohale enne nelja-viit päeva. Sõdurite ärevusest teatas bürgermeister kohe asehaldurile ja soovis, et viimane vabastaks enda sõdurite ees kahtlusest. Asehaldur oli sellega küll nõus, kuid ei teinud seda aegaviitmata. Alles lõuna ajal kutsus ta oma poole maiskonna ja teatas, et soovib sõdurite ja kodanikkudega rääkida kaitse korraldamisest, vahikorrast jne. Vahepeal aga kogunesid sõdurid omavoliliselt ja relvastatult turule, ja kui bürgermeister, raad ja kodanikud tulid kokku raekotta, esitasid nad neile ohvitseride kaudu rea kaebusi Otto Uexküll'i vastu. Olevat teada, et ta kindlasti kutsunud kohale Farensbach'i mehi, kellest mõningaid juba nähtudki linna lähedal. Seetõttu olevat eriti tarvis valvata väravaid, et neid öösel ei hukataks unelt. Sõdurite poolt pakutud võtmeid rae hooleks, kui viimane soovinud läbirääkimistesse astuda linnuses asuva asehalduriga. Rae esindajaile järgnesid sinna ka sõdurid. Uexküll nägi selles vägivaldset tungimist kindlusse ja laskis selle väravad sulgeda. Kuid nüüd võtsid sõdurid relvad appi ja kuna kindluse kaitsjaid oli liiga vähe, peeti paremaks sõdureid lasta sisse. Kohe esitati viimaste poolt süüdistus, et Uexküll olevat kutsunud kohale Poola sõdureid; seda Uexküll viimati ei salganudki, vaid seletas, et ta küll kutsunud Farensbach'i mehi, kuid mitte kindlusse, vaid ranniku kaitseks, mitu miili linnast eemale. Kui ka see garnisonile ei meeldivat, võivat ta oma kutse võtta tagasi. See järeleandmine ei rahuldanud enam sõdureid; asehaldurit nimetati avalikult äraandjaks ja talt võeti ära võtmed.

Narva „revolutsiooni“ on kohe märgatud ka Ivangorodis, kust hakatud kahureist „saluteerima“ ja asunud lootsikuis oma sõdurite ning lippudega üle jõe tulema, kuid hädaohtu märgates tõttas kogu garnison müüridele ja venelased pöördusid kohe tagasi.

Järgmisel päeval tehtud sobituskatsed, mis oma üksikasjades on juba vähemolulised ja ei kuulu siia, ei andnud tulemusi. Asehaldur Uexküll vangistati sõdurite poolt ja konspiratsioonis kaasa kahtlustatud Alutaguse rüütel- ja maiskond pidi linnast lahkuma.

Narva linn püüdis end Boye ees vabandada siiski pisut paend-

liku teguviisi eest neis sündmusis, sest, nagu argumenteeritakse, oleks juhul, kui Farensbach'i mehed oleks ilmunud linna, puhkenud sõda venelastega; olevat ju venelaste poolt juba varemini teatatud, et juhul, kui ükski poolakas ilmuks Narva, arvestatagu kohe nendega, Etteheide, nagu oleks pidanud kodanikud aadlikega ja asehalduriga ühinema sõdurite vastu, ei pidavat paika: oleks tekkinud verine kodusõda, milles küll sõdureist oleks saadud jagu, kuid mässajail oleks tarvitsenud ainult viibata Ivangorodi ja kohe oleks venelased olnud kohal. Ka pole saadud Boyele nii kiiresti abipalvet saata; pealegi teatud, et Tallinna alla olevat tulnud hertsogi laevastik, nii et Tallinn ise vajas vägesid. Kõige selle tõttu pidanud nad toimetama nii, nagu antud silmapilgul kindluse Rootsile säilitamiseks olnud kõige kohasem.

Kõik need väitlused ei väära meie teadmisi, et Narvas oli liiga tugevaks võrsunud hertsog Karli pooldajate pere, nii et see salaja juba varemini oli ühendusse astunud hertsogiga. See asjaolu muidugi vähendab märksa Narva vabanduste mõju.

Teame, et mõni päev pärast seda, kui hertsog Karl oli saanud oma võimusse Viiburi linna ja lossi, pöördus ta kirjaga Narva asehalduri Uexküll'i poole ja nõudis kindluse üleandmist, vastasel korral ähvardades talle „külla tulla“. Kuid kohe pärast selle kirja ärasaatmist kujunes hertsogi plaan resolutssemaks. Viiburisse oli jõudnud Narva sõdurite esindaja, lipnik Thomas Ebbernet, kes hertsogi tutvustas tegelikkude oludega. 2. oktoobril 1599 läkitatud kirjas kutsus Karl Narva garnisoni ja kodanikke ühinema kindluse ülevõtmiseks ja Uexküll'i vangistamiseks ²⁶⁾.

Mõni päev hiljemini, 8. oktoobril, anti hertsog Karli poolt Peeter Stolpele käsk ja instruksioon ²⁷⁾ Narva vallutamiseks. Selles nõuti, et Stolpe sõidaks oma meeste ja laevadega Narvani, laseks Thomas Ebbernet'i maale ja ootaks, kuni see tagasi pöördub informatsiooniga. Kui Ebbernet toob teate, et sõdurid ja kodanikud on nõus Stolpega ühinema, sõitku ta edasi ja võtku linnus oma võimusesse, kuid hoolitsegu, et sõdurid vähemalgi määral ei rüüstaks linnas. Kui Ebbernet tagasi ei tule või tuleb teatega poolehoiu puudumisest, toimigu Stolpe ükskõik kuidas, et vaid Narvat vallutada. Saanud kindluse oma võimu alla, tehku Stolpe korraldusi selle säilitamiseks ja astugu kirjalikult ühendusse teiste kindlustega, et ka need alistuks hertsogile. Lõpuks andis hertsog veel juhiseid vägede moonastamiseks ja lubas raha saata kohe, kui jõuab Rootsi. Kui Stolpe enne peaks väjama toidumoona ja raha, laenaku Vené kaupmehelt Timofeilt

²⁶⁾ D. Toijer, op. cit., lk. 150.

²⁷⁾ Ed. Pabst, op. cit., lk. 324—328; C. Rogberg, op. cit., lk. 16—18; D. Toijer, op. cit., lk. 150—151.

või mõnelt Narva või vöõralt kaupmehelt. Kevadel, meretee avane-
misel, tasutakse laen kas rahas, vases, rauas või mõnes muus soovi-
tavas aines. Kui häda sunnib, võib Stolpe rekvireerida maalt.

Stolpe sõitis Viiburist välja üheksa laevaga. Tal oli kaasas neli
lippkonda sõdureid, nimelt kolm lippkonda rootslasi ja neljas saksa
ning ungari sõdureid, kes pärast Kalmari vallutamist olid üle läinud
hertsogi teenistusse. Stolpe päralejõudmise daatum ei ole päris kindel,
ise teatab ta sellena 24. oktoobri, Boye aga 22. oktoobri²⁸⁾. Kuid üks-
kõik milline daatum oleks õigem, igatahes jõudis ta Narva ligi paar
nädalat pärast garnisoni mässu ja üleminekut hertsogi poole.

Narvast edasitungimine osutus Stolpele õige raskeks. Oli takis-
tusi raha ja moona hankimisel. Vene kaupmees Timofei oli küll
lubanud raha laenata, kuid see jäi ainult lubaduseks. Narva kodanik-
kude hulgas leidis ainult 5—6 jõukamat, teised olid vaesunud, kuid
laenasid siiski 100 taalrit. Sissetulekutega lossiläänist oli samuti
raskusi. Korratu majandamise tõttu puudusid sellelt juba 3—6 aasta
kestel kroonurendi arved²⁹⁾.

Stolpe ilmumine Narva mõjastas siiski õige tunduvalt teisi Eesti-
maa kindlusi. Rakverest teatati hirmunult, et Narva garnison on nüüd
3000 meheline ja ühenduses venelastega võiks olla tõsiseks ähvar-
duseks. Rakvere kaitsmisele sooviti üldse mitte mõelda (millega
asehaldur küll nõus ei olnud), sest Rakvere ei olevatki tõsine kind-
lus, vaid paljas kõdunenud müür, mille ühelt poolt varsti „päike
maha paistab“. Kuna kogu garnison olevat kokku vaid 70—80 mehe-
line ega ei suudaks tõsiselt kellelegi vastu panna, palutakse Boyelt
abivägesid, siiski mitte sääraseid, kes „Narva sündmustest kunstid
selgeks on saanud“³⁰⁾.

Miniatuursetl kippusid Narva sündmused korduma Paides. Sealne
asehaldur Claus Schlatte lahkus linnusest oma pooldajatega, ilma et
oleks olnud vähimatki hädaohtu, ja läks Karksi Farensbach'i
juurde, et sellelt nõutada Poola poolt abiandmist. Vahepeal juhita
jäänud garnisonis tekkis rahutus, mille mahasurumisega Boyel oli
tõsiseid raskusi. Kiiresti pidi ta määrama Paidesse uue lossikoman-
dandi, garnisonile tasuma palga ja saatma riided, mis olid laena-
tud Tallinna kodanikelt. Garnisoni täiendamise kavatsuse Soome saat-
miseks määratud vägedega lükkasid sõdurid kõige energilisemalt
tagasi³¹⁾.

Terve rida huvitavaid sündmusi, mille kaudu arenes Eestimaa

²⁸⁾ D. Toijer, op. cit., lk. 151.

²⁹⁾ D. Toijer, op. cit., lk. 151, 156.

³⁰⁾ ERÜA, Moritz Brandis'e registratuur-protokoll, Rakvere kaitsjate
kiri Boyele 29. X 1599 (koopia).

³¹⁾ ERKkA, A-62, kontseptfragment ühest Boye kirjast Paidesse,
dateerimata (ca 1. XI 1599).

„vaikne vallutamine“ hertsog Karlile, ei kuulu käesoleva kirjutise raamidesse. Lõpuks juhitagu veel tähelepanu Jürgen Farensbach'i poolt sepitsetud kavale Narva tagasivallutamiseks kuningas Sigismundile.

Enne Poola riigipäevadele sõitmist kirjutab Farensbach Boyele Tarvastust ja soovis, et Boye talle saadaks kaasavõtuks andmeid olukorra kohta Soomes jne. Eriti oli ta huvitatud küsimustest, kui suur on Narva garnison, kui palju leidub seal sõjamoona ja muud varustust ja kuidas suhtuvad venelased Stolpe vägedesse. Ise oli Farensbach Narva garnisoni suuruse kohta hankinud andmeid Tartust. Nii pidi tema teades Narvas viibima ainult 400 sõdurit. Kindluse sulustamine oleks seega Farensbach'i arvates kõigiti mõeldav, kui maiskond annaks mõnisada ratsameest ja neile lisanduks jalaväelasi, kes koos võiksid edukalt takistada Narva moonastamist ja kindlust näljaga sundida allaandmisele. Peaks juhtuma nii, et venelased Narvat toetavad viljaga, oleks see Sigismundil heaks etteheiteks riigipäevadele ilmuvale Vene saatkonnale, kes ilmutvat sinna rahulepingu läbirääkimisiks³²⁾.

Esitatud tagasivallutamise kava jäi nähtavasti paberile ilma edaspidiste sammudeta; vähemalt pole meil praegu selle kohta andmeid.

Üldiselt on Narva sündmused 1599. a. sügisel ilmekamaks näiteks selle kohta, kuidas Rootsi-Poola unioonitülides Eestimaa kõrgemad võimukandjad end kõhklevalt hoidsid Sigismundi poole. Kuid laiemas „alamkihis“, linnades ja sõdurite hulgas, oli hertsog Karli pooldajail suur enamus.

1600. a. varakevadel läksid ka rüütelkond ja kindralasehaldur Boye vormiliselt hertsog Karli poole üle.

N. Treumuth.

Piinamise ehk tortuuri kaotamine Eesti- ja Liivimaal.

A. Sissejuhatus.

Tortuur¹⁾ ei ole mitte igasugune piinamine, vaid ainult ühiskonna kriminaalkohtupidamise korra poolt ette nähtud piinamine, kus ta tarvitatakse abinõuna, et sundida kahtlustatavat isikut tunnistama üles oma süü. Piinamise lubatavuse ja kohaldatavuse piirid on ette nähtud vastavas kriminaalkohtupidamise korras.

Piinamine seisab piina, valu tekitamises selleks ettenähtud abi-

³²⁾ ERKkA, A-39, Jürgen Farensbach'i kiri Boyele, Tarvastu, 30. XI 1599. — N. Treumuth ja O. Liiv, op. cit., lk. 69—70.

¹⁾ Sõna tortuur tuleb ladina keelest: *torqueo*, sellest supinum: *tortum*. Tähenudus: keerama, uurima, piinama.

nõudega. Neist olgu nimetatud kehaliigete venitamine ja väänamine, piitsutamine paljastatud kehal, kruvide tarvitamine kehaliigete kokkupigistamiseks, põletamine.

Säärasest piinamisest ehk tortuurist on jutt käesolevas kirjuti- ses. Ja eriti selle kaotamisest Eesti- ja Liivimaal.

B. Kehtivus²⁾ Vana-Liivimaal.

Millal on meil hakatud kohaldama keskajal tortuuri, pole teada. Kindel on vaid niipalju, et orduaja lõpupoolel teda on tarvitatud sageli: sel ajal esineb piinamine juba hariliku nähtena protsessis ja nimelt nii maaõiguste kui ka linnaõiguste kehtkonnas³⁾.

Tortuuri lubatavust ja tarvitamist laiemas ulatuses tuleb kirjutada peamiselt Karoliina⁴⁾ arvele. Karoliina räägib tortuurist mitmel puhul, viimane esineb seal kui „peinliche Frage“ — piinane küsitlemine⁵⁾.

Karoliina on kehtinud ka meil⁶⁾, kuid ametlikult teda ei ole kehtima pandud, vaid elu ise oli põhjustanud tema tarvituselevõtu. Sest paremat kriminaalõigust ja kriminaalprotsessi ei olnud tol ajal. Teiseks autoriteet: Karoliina oli tunnustatud terves Püha Rooma riigis. Nagu Vana-Liivimaal enne oli retsepeeritud saksa õigus Sachsen- spiegeli ja teiste õigustikkude näol, nii toimus nüüd Karoliinaga.

Vaated protsessuaalsete tõenduste kohta olid aja jooksul muutunud. Piinamise tarvituselevõtt laiemas ulatuses oli tarvilik, sest formaalsed tõendusabinõud — puhastusvanne ja jumalaotsused⁷⁾ — üksinda ei rahuldanud kohtunikke ja rahvast.

Karoliina järgi võis süüalust mõista süüdi ainult sel korral, kui kahtlustatu ise tunnistas üles oma süü. Süüstised (Indizien, улики) üksi ei olnud küllaliseks tõenduseks. Ja alles siis, kui kahtlustatu ise tunnistas oma süü, võis kohus isikut mõista süüdi ja karistada. Selleks aga oli tarvis piinamist.

Kuid piinamist oli tarvitatud ka juba enne Karoliinat, ja vii- mase tähendus seisis peaasjalikult selles, et tortuuri seada raamidesse.

²⁾ Kehe, kehte; kehtima: „maksma“ mõttes „gelten“, „in Geltung sein“.

³⁾ Vt. O. Schmidt, Rechtsgeschichte Liv-, Est- und Kurlands (Dor- pater Juristische Studien, köide III, 2 ja 3), Tartu 1894, lk. 125, 128:

⁴⁾ *Constitutio Criminalis Carolina* (CCC) oli a. 1532 Püha Rooma riigis kehtima hakanud kriminaalprotsessi ja kriminaalõiguse seadustik.

⁵⁾ Nii näiteks § 46: „Aem so man dann den gefangen peinlich fragen will, ... auch mit bedrohung der marter bespracht werden, ob er der beschultigten missethat bekentlich sei oder nit, vnnd was jm solcher missthat halber bewüst sei, vnd was er alssdann bekent, oder verneint, soll auffgeschriben werden“. Kõik toimus kohtumeeste juures- olekul ja protokolliti vastavalt.

⁶⁾ Eriti Rootsi ajal, vt. M. v. Wolffeldt, Betrachtungen über den Beweis im Livl. Strafprozesse, Riia 1857, § 20.

⁷⁾ Vana-Liivimaal tarvitati järgmisi jumalaotsuseid: rauaproov ehk kuuma raua kandmine, veeproov ehk katlapüük, külmaveeproov, eriti nõidade vastu.

Selles seisabki Karoliina tähtsus ja edusamm: ta pidi piiri panema kohtuniku omavolile.

Raamidesse seatud tortuur vastas aja nõuetele, mil rahval olid palju tooremad elukombed. Kuid sellega veel pole öeldud, et tortuuri tarvitamisel ei esinenud kuritarvitusi; just vastuoksa: aja jooksul ta kohaldamine mandus.

CCC kehte kohta meie maal leiame märkuse Saaremaalt. Nimelt kirjutatakse a. 1650 Saaremaalt Tartu õuekohtule peale muu: „Punkt 14: In Hochpeinlichen Sachen soll wie vorhin, vermöge Caroli V-ti Halsgerichts-Ordnung verfahren... werden. Doch soll diese Ordnung nach gelegenheit der Zeit und vorlaufenden Fällen gebessert, gemindert oder gemehrt werden“. Sellega on öeldud, et Karoliina on siin kehtinud juba varemini.

Rootsi ajal kehtis meil Karoliina täies ulatuses. Seda on näha lugemata paljudest kohtuotsustest, eriti Tallinna kohta.

Piinamine leiab meil Rootsi ajal laialdast tarvitamist. Säärane oli juba aeg Euroopas XVII sajandil: siis oli tortuuri haripunkt. XVII sajandi tuntud jurist, kriminalist ja kohtutegelane Benedikt Carpzw (1595—1666) pooldas tortuuri, eriti nõidade vastu, uskudes ja kartes neid. Kuid ei või öelda, et Carpzw oleks olnud karm — ta pole karmim kui tema aeg. Carpzw'i vaated annavad ennast tunda ka meie maa kohtuotsustes⁸⁾.

Tortuur oli lubatud ja ette nähtud ka Rootsi võimu poolt meie maal kehtima pandud seadustes, näit. maakohtukorralduses (Landgerichtsordnung) a. 1632, kuid ainult mitte-aadlike suhtes⁹⁾.

Valitseva arvamuse järgi pole Rootsis piinamine kunagi ametlikult pandud kehtima. Tegelikult on ta esinenud küllalt juba XVI ja eriti XVII sajandil. Karl XI keelas XVII sajandi lõpul ta ära. Kuid tegelikult leidis piinamine veel mõnikord tarvitamist. 1734. a. seadus täiendusega 1772. a. keelas ta täielikult ära¹⁰⁾.

Samal XVII sajandil algas ka võitlus tortuuri vastu. Ja Rootsi aja lõpul, Karl XI ja Karl XII ajal, kaotati tortuur ka Eesti- ja Liivi-maal.

⁸⁾ W. v. Blanckenhagen, Beiträge zur Kenntnis des Strafrechts während der schwedischen Periode in Livland (Dörpater Juristische Studien, köide I), Tartu 1893, lk. 250.

⁹⁾ Maakohtukorralduses a. 1630 üldse ei käsitleta kriminaalprotsessi viise. F. G. v. Bunge, Geschichte des Gerichtswesens und Gerichtsverfahrens in Liv-, Est- und Kurland, Tallinn 1874, lk. 253, 255. I. C. Schwartz, Zur Geschichte des livländischen Criminalprocesses während der Periode der schwedischen Herrschaft (Zeitschrift für Rechtswissenschaft, köide II), Tartu 1870, lk. 104.

¹⁰⁾ Nordisk Familjebok. Konversationslexikon och Realencyklopedi, XVI, 1892, tortéra, lk. 560. Ed. Osenbrüggen, Theorie und Praxis des Liv-, Est- u. Kurländischen Kriminalrechts, II, Tartu 1846, lk. 39. F. Helbing, M. Bauer, Die Tortur, Berlin 1926, lk. 315.

C. Kaotamine Rootsi ajal.

Liivimaal kaotati tortuur veidi ennemini kui Eestimaal: esimeses a. 1686, teises 1699 — Karl XII aegu.

Liivimaa kohta sõnab kuninglik kiri Tartu õuekohtule 22. det. 1686 järgmist: vastates teie järelepärimisele, kuidas talitada kriminaal-kohtul otsustamisel, kui paistab, et kohtualune on süüdi, kuid puudub täielik tõendus, kas... ob eine solche Person, zur Erforschung der Wahrheit, nach dem bei Euch üblichen Gebrauch, bis zum Eingeständnis der Wahrheit gepeinigt und torquirt werden... — kas tarvitada tortuuri või tuleb kohaldada sõja-artiklite § 23¹¹⁾, — ...da Wir es sehr bedenklich finden, Jemanden zur Aussage der Wahrheit peinigen zu lassen, weil Solches unsicher ist und die wenigste Wahrheit dadurch erforscht wird, es daher besser ist, in solchen dunkeln und zweifelhaften Sachen, wo die Wahrheit auf eine andere Art, nach menschlichem Verstande und allem angewendeten Fleiss, nicht erforscht werden kann, die Verdächtigen dem Urtheile Gottes zu überlassen, als manche Unschuldige zu peinigen und zu verurtheilen,... seepärast tuleb talitada riigi üldise pruugi ja sõja-artiklite kohaselt ja Jumalakohtu otsustada jätta¹²⁾. Parem on jätta asi lahendada Jumalakohtule, kui süüdi mõista süüta inimest, sest inimese mõistuse võimuses ei ole igakord tõe saavutamine.

Samad mõtted esinevad kokkuvõetult ka Rootsi maaõiguses — landslag'is, milline oli Joh. Enander'i poolt kommenteeritud Liivi- ja Eestimaa jaoks.

Samuti kaotati tortuur Eestimaal kirjaga 27. juulist 1699 Eestimaa ülemmaakohtule¹³⁾.

Tegelikult nähtavasti ei saadud piinamist nii järsku kõrvaldada ja esineb juhte, millest on näha, et mõnikord tortuuri kohaldamine siiski on veel aset leidnud¹⁴⁾. Kuid need olid üksikud juhud, sest üldiselt võib öelda, et nimetatud kuninglikke kirje siiski on silmas peetud. Näitena olgu esitatud kohtuotsus, mis alustatud mõni kuu peale kuninglikku kirja Liivimaa õuekohtule, kus loobuti tortuuri tarvitamisest. Nimetatud loimetis puutub ühe Kihnu elaniku süüdistust a. 1687¹⁵⁾. Kihnlane, keda oli süüdistatud verepatus, vägistamises ja abielurikkumises oma venna ja vennanaise poolt, pääsis seekord tortuurist, võib-olla ka surmast. Tartu õuekohtu aktis 4. apr.

¹¹⁾ Kriegsartikel, a. 1683, mille järgi tortuur polnud lubatud.

¹²⁾ F. G. v. Bunge, op. cit., lk. 209 jj.

¹³⁾ O. Schmidt, op. cit., lk. 206.

¹⁴⁾ C. v. Tiesenhausen, Beitrag zur Kenntnis des strafrechtlichen Zustandes Livlands am Ende der schwedischen Periode (Mitteilungen aus der livländischen Geschichte, II, 1), 1842, lk. 50 jj.

¹⁵⁾ ERKA, Pärnu maakohtu akt nr. 188, 1687. a., süüdistus: *in puncto inestus ja strupri violenti*.

1687 (nimetatud instants pidi maakohtu otsuse alati kinnitama — *leutation*), mis läkitatud Pärnu maakohtule, on öeldud: „...weilen Er [süüalune] sein voriges geständnis der violentj halber wieder gelegnet [muidugi Pärnu maakohtu ees], und daher kein volliger beweis wieder Ihn vorhanden, in dieser zweiffelhaftigen Sache, vermöge J. Königl. Maytt: der tortur halber gemachter verordnung von der Straffe absolviret.... See käis ainult vägistamise kohta, milles süüdistatu mõisteti õigeks, kuid mitte verepatu ja abielurikkumise kohta, milles ta süüdi tunnistati — nüüd muidugi ilma piinamiseta.

Siit näeme, et ka eesti talupoega kohtulikult enam ei piinatud — seega olid vabastatud piinamisest kõik kihid.

D. Vene aeg.

1721. a. sõlmitud Uusikaupunki rahulepingu § 9 järgi (Полное Собрание Законовъ 3819) olid Eesti- ja Liivimaa elanikkudele jäetud kõik endised õigused, mis kehtinud Rootsi ajal: „... при ихъ подѣ свѣйскимъ правленіемъ имѣвшихъ привилегіяхъ, обыкновеніяхъ, правахъ и справедливостяхъ, постоянно и непоколебимо содержены и защищены будутъ“¹⁶).

Selle järgi pidid meie kodumaa elanikud olema vabad ka piinamise kohaldamisest. Et Venemaal tortuur oli tarvitusel kuni XIX sajandi alguseni, siis oleks pidanud olema Eesti- ja Liivimaa elanikkudel kriminaalprotsessis parem seisund. Kuid tegelikult näeme, et piinamist oli kohaldatud Vene aja alul — XVIII sajandil — ka meil. Nimetatud sajandil olid tekkinud Euroopas uued voolud, mis, kuigi aegamööda, leidsid suurt poolehoidu. Algas äge võitlus tortuuri vastu — ka Venemaal. Aastal 1764 ilmus Livornos Cesare Beccaria (1738—1794) töö „*Dei delitti e delle pene*“ (süütegudest ja karistustest), mis tõlgiti mitmesse keelde ja anti välja mitmekordselt. Töö sisaldas kriminaalõiguse reformi üldist käsitlust, olles üldse esimesi kriminaalpoliitilisi töid. Katariina II püüdis kutsuda Beccariat Peterburi. Aastal 1767 anti Venemaal välja kriminaalõiguse reformi instruksioon, mis põhjenes täiesti Beccaria tööle, sageli sisaldades selle täpsat tõlget. Aastal 1803 laskis Aleksander I tõlkida Beccaria töö vene keelde¹⁷).

Üldiselt on teada, et Venemaal kaotati piinamine kriminaalprotsessis a. 1801 keiser Aleksander I poolt¹⁸). Osalised pehmendavad määrused olid antud juba varemini, eriti Katariina II ajal. A. 1832

¹⁶) А. Пазухинъ, Сборникъ грамотъ и договоровъ о присоединеніи царствъ и областей къ государству Россійскому въ XVII—XIX вѣкахъ, I, Peterburi 1922, lk. 217 ja 229.

¹⁷) R. v. Hippel, Deutsches Strafrecht, I, Berliin 1925, lk. 267.

¹⁸) В. Н. Латкинъ, Учебникъ истории русскаго права періода имперіи, Peterburi 1899, lk. 531.

piinamise tarvitamine võeti seadusse süüteo n a: tortuuri kohaldamine oli nüüd jälitav ja karistatav ¹⁹⁾).

Balti kirjandus kriminaalõiguse alal mainib ühemeelselt, et tortuur sel ajal, s. o. 1801. a., kaotati ka meil täielikult. Näiteks R. J. L. Samson v. Himmelstiern ütleb oma töös „Institutionen des livländischen Prozesses“ ²⁰⁾, et piinamine pole lubatud. Alusena mainib ta Vene riigi mitmeid otsuseid ²¹⁾, jättes mainimata, et juba Rootsi ajal oli tortuur kaotatud.

W. v. Bock ²²⁾ tsiteerib Karl Friedrich parun Schoultz'i manuskripti aastast 1773: „Kurzgefasste Abbildung des livländischen Staatsrechts“, kus ette nähtud piinamise kohaldamine. Selles on öeldud: „Bei der Inquisition muss der Inquisite nur durch glimpfliche Ermahnungen oder auch durch Zureden eines Predigers, keineswegs aber durch Drohungen oder Schläge, zum Geständniss der Wahrheit gebracht werden“. Seega seni veel mitte tortuur. Aga edasi! „Hat er aber die Thal selbst eingestanden und leugnet nur einige Umstände, deren er doch überführt ist, so kann der Richter auch eine mässige Züchtigung anwenden, die Wahrheit herauszubringen“ ²³⁾. Nii aastal 1773.

Seega oleks küsimus lahendatud niiviisi, et tortuur kaotati küll Rootsi aja lõpul, kuid Vene ajal ei arvestatud selle otsusega ja alles 1801. a. kaotati piinamine täielikult tervel Venemaal, seega ka meil. Kõik oleks korras, kui mitte üks asjaolu ei tuleks vahele, nimelt Täielikus Vene Seaduste Kogus (П. С. 3.) avaldatud senati otsus aastast 1752.

E. 1752. a. otsus ja tegelik elu.

Täielikus Vene Seaduste Kogus avaldatud senati ²⁴⁾ otsus 9. jaanuarist 1752 nr. 9923 ²⁵⁾ kannab pealkirja: „Piinamise mittekohaldamise kohta Rootsilt võidetud kubermangudes“ („О производствѣ пытки въ завоеванныхъ Губерніяхъ отъ Швеціи“).

Asjaolu, milline oli andnud tõuke vastavaks otsuseks, oli saanud alguse juba a. 1744, seega Turu rahulepingule järgneval aastal.

Venemaal oli sel ajal keelatud vasest viiekopikaliste ja vähemate rahade sissevedu isegi sel juhul, kui rahad olid vene päritolu, s. o. Vene riigi valmistatud; samuti oli keelatud vene rublaliste ja teiste

¹⁹⁾ Брокгаузъ - Ефронъ, Энциклопедич. словарь, 50, 1898, Пытка, lk. 896—903.

²⁰⁾ II, Riia 1824, § 1605 ehk lk. 222.

²¹⁾ Nii aastaist 1762, 1763, 1767, 1801, 1805.

²²⁾ Zur Geschichte des Kriminalprocesses in Livland, Tartu 1845.

²³⁾ Ibid., lk. 76.

²⁴⁾ Senat oli tol ajal kõrgemaks valitsevaks asutiseks.

²⁵⁾ Kõide 13, Peterburi 1830. — Vt. ka Брокгаузъ-Ефронъ, op. cit., lk. 901.

metallrahade väljavedu. Sanktsioonina oli ette nähtud: juurdluse toimetamine, tarviduse korral piinamine (пытать) ja karistamine surmaga. Ühtlasi tulid säärased kohtuotsused esitada senatile.

Soomes, Germundi (Гермунди) piiripunktis Kyminkartano provintsis (Кименегордская провинция)²⁶⁾ oli juhtunud järgmine lugu. Kaks Hamina (Фридрихсгамъ) voorimeest, Martin Hindrichson ja Yrjö (Юрья) Yrjösson, kes olid palgatud toimetama kaupu Rootsi-Soomes maa-alale, Loviisasse (Дегерби), ja keda teel olid kohtanud kaks Rootsi Loviisa kaupmeest, Thomas Clayhills (Клейлль) ja Anton Bagkman ühes madrus Matihias Jakobson'iga, jätkasid üheskoos teekonda. Ülalnimetatud piiripunktis neilt küsiti passe ning ühtlasi otsiti nad läbi, kas neil vast ei ole väljaveoks keelatud kaupa. Kontrollimisel leiti voorimees Martin Hindrichson'i hobuse rangide karunahast katte all peidetud ja riidetükis kokkuseotud kaheksa vene rublalist raha. Küsimusele, kellele need kuuluvad, keegi ei tunnustanud neid omaks. Et Rootsi kaupmeestelt midagi kahtlast ei leitud, lubati neile minna üle piiri, kuid mõlemad voorimehed ja madrus, kõik kolm kui Vene keisri Soome alamad, peeti kinni ja anti loost teada Viiburi kubermangukantseleile. Sealt anti toimetus Kyminkartano härads-höfddingile²⁷⁾, s. o. kohalikule kohtule, otsuse tegemiseks.

Kohtus selgus järgmist. 1) Kõik kolm — mõlemad voorimehed kui ka madrus — olid tunnistanud kohtu ees, et nimetatud kaheksa rubla, seega kõik äravõetud raha, kuulus Rootsi kaupmees Thomas Clayhills'ile, kes oli palunud madrust raha ära peita. Kaupmehed aga olid lastud üle piiri. 2) Süüalused olid peitnud raha sihiga toimetada see üle piiri ja teades, et see on keelatud. 3) Maa-alal, kus see asi juhtus — Soomes — kehtivate seaduste järgi nimetatud tegu oli keelatud.

Arvestades sellega otsustas kohus: voorimeest Martin Hindrichson'i, kelle juures raha leiti, karistada nimetatud raha neljakordse maksimisega, kokku 100 taalrit hõbedat; mõlemaid teisi, kumbagi — raha kahekordse maksimisega. Nimetatud raha kuulus kehtivate seaduste järgi loost teatajale; juhul, kui süüalused ei jõua raha tasuda, tuleb neid karistada vastavalt peksuga.

Säärane oli härads-höfddingi otsus. Kuid Vene senati ukaasi järgi oleks tulnud süüdistatuid tarbekorral piinata ja karistada surmaga. Justiitskolleegium ei julgenud nimetatud kergemat kohtuotsust otseselt kinnitada. Kuid siiski pooldades seda otsust ja arvestades sellega, et võidetud Läänemere-provintside elanikud Uusikaupunki ja Turu rahulepingutes neile ettenähtud endiste õiguste kinnituse tõttu on vabad piinamisest, sest tortuur on sealsete õiguste järgi keelatud tervel

²⁶⁾ Vene-Soomes; Kagu-Soomes kuulus tol ajal Vene alla. Hamina ühes ümbruskonnaga tuli Vene alla Turu rahulepingu põhjal a. 1743.

²⁷⁾ Härads-höfdding on maa-(ala)-kohus.

maal²⁸⁾, küsis justiitskolleegium senatilt, kuidas toimida seekord ja edaspidi säärastel juhtudel. Nimelt 1) kas tuleb kohut mõista, vastavalt rahulepinguile, endiste seaduste järgi, või 2) tuleks neil juhtudel, kui uued ukaasid endist kinnitatud õigust ei muuda, vaid ainult selgitavad ja kinnitavad, viimaseid ukaase kohaldada ja ette võtta tortuuri²⁹⁾ või 3) kuna Soomes tortuur on täitsa keelatud, siis milline otsus tuleks sel puhul teha.

Sellele teatas senat, et tortuuri ei tule selles asjas mitte lubada, sest käesoleva toimetusega on näidatud, et Uusikaupunki ja Turu rahulepingute järgi tortuur pole lubatav Läänemere-provintsidest. Arvestades sellega peavad sealsed kohtud tegema otsuseid kehtivate seaduste järgi ja nimelt säärased otsused, et tulevikuski teised ei julgeks korda saata sarnast süütegu. Kui edaspidi nendes võidetud provintsidest kohtutoimetised ulatuvad tortuurini, siis ei tule viimast kohaldada, sellest teatades senatile.

Säärane otsus oli tehtud aastal 1752 Vene kõrgema valitseva organi poolt, milline otsus hiljemini Täieliku Vene Seaduste Kogu koostamisel ja väljaandmisel XIX sajandi esimesel poolel avaldati trükkis³⁰⁾.

Lahtiseks jääb siin kohal küsimus, kuidas meil on tegelikult talitatud 1752. aastale järgnevail aastail. Seda näeksime ehk kõige paremini kohtute arhivaalidest. Igatahes laseb trükitud ainestik oletada ja eeldada, et seda otsust Eesti- ja Liivimaal pole silmas peetud ega sellega arvestatud.

Soomlased olid Hamina voorimeeste näol andnud tõuke asjale, juba otsekohe peale nende allutamist Venele mitte lubades enda kallal tarvitada piinamist. Kuigi nad sellega olid teinud ka meile teene, pole seda nähtavasti respektieritud. Või — mis tõenäolisem — peitub selle otsuse ignoreerimise põhjus balti aadlis — meie kohtunikes, kes ise niikuini olid oma privileegide tõttu tortuurist vabad?

Leo Leesment.

Märkmeid talurahva õigusliku ja majandusliku seisundi kohta Liivimaal Rootsi valitsusaja alul.

Baltimaade talurahva majandusliku ja õigusliku seisundi kohta, eriti ordu ja Poola ajal, on tänini ilmunud juba mõningaidki monograafiaid. Vanemaist uurimustest tuleb nimetada A. v. Transehe-Rose-

²⁸⁾ Turu rahulepingu (1743) § 9 on sisuliselt täiesti kooskõlas Uusikaupunki lepingu § 9-ga. Па з у х и н ъ, op. cit., lk. 281 ja 293.

²⁹⁾ Nähtavasti polnud justiitskolleegium väga kindel, kuidas Vene senat vaatab Rootsi kuninglike otsuste kehtivusele tortuuri kaotamise kohta.

³⁰⁾ Ülalnimetatud kõide ilmus aastal 1830.

neck'i „Gutsherr und Bauer in Livland im 17. und 18. Jahrhundert“ (Strassburg 1890), mille põhiteesid on püsinud osalt tänaseni. Uue- maist uurimust sel alal mainiksime P. Johansen'i „Siedlung und Agrarwesen der Esten im Mittelalter“ (Tartu 1925) ja sama autori „Beiträge zur älteren estnischen Agrargeschichte“ (Tallinn 1928), siis A. Korhonen'i „Vakkalaitos“ (Helsingi 1923). Uusim uuri- mus Lätimaa agraarolude kohta ilmus a. 1928 Riias A. Schwabe'lt: „Grundriss der Agrargeschichte Lettlands“. Ent seejuures tuleb mainida, et taturahva õigusliku olukorra kujutamine neis töis ei suuda siiski vastust anda kõigile küsimusile ja et esitatud tulemused ise vajavad veel revideerimist.

Senised agraarajaloolised uurimused on piirdunud peamiselt hal- dusarhiivide ainstiku kasustamisega, kuna kohtuarhiivid vastavaist ajajärkudest on jäänud nagu kahe silma vahele. Ometi on taturahva majanduslik olukord vältimatult sõltuv tema õiguslikust seisundist. Meenutagem vaid sääraseid õiguslikke instituute, nagu taturahva sun- nismaisus, kitsendused kaubitsemise ja õigusemõistmise alal jne., et mõista taturahva majandusliku olukorra sõltumust ta õiguslikust seisundist. Taturahva õigusliku olukorra halvenemisega käis tava- liselt kaasas ta majandusliku olukorra halvenemine. Alljärgnevad read tahavad pakkuda senisele kujulusele lisaandmeid peamiselt Lõuna- Eesti kohtuarhiividest Rootsi valitsusaja alult.

Taturahva õiguslik seisund Rootsi aja alul ilmestub senise kujut- luse järgi mõisniku tsiviil- ja kriminaaljurisdiktsiooni õiguses taluniku üle ja viimase sunnismaisuses. Vaadelgem kumbagi eraldi.

Transehe-Roseneck'i järgi oli Liivimaa talunik Sigismund Augusti privileegiga antud mõisniku tsiviil- ja kriminaaljurisdiktsiooni alla. Taluniku seisundit mõisniku jurisdiktsioonile allumisel on katsutud selgitada 1598. a. David Hilchen'i maaõiguse projekti kaudu. Selle II raamatu 17. ttitlis on otse ette nähtud mõisniku jurisdiktsiooni õigus¹⁾. Mõisniku võim taluniku üle pidi tema poliitilise ja majandus-liku ülevõimu tõttu väga suur olema²⁾, seda enam, et talunik

¹⁾ Hilchen'i projekt, II, 17: „Obwohl ein jeder vom Adel an seine Unterthanen Gericht und vollkommene Gewalt hat, damit sie aber dennoch solche Macht nicht missbrauchen, setzen und ordnen wir, wenn zwischen einem Fremden und Unterthanen Streit vorfällt: so soll der Junker voll- kommene Gerichtsgewalt haben die Sachen zu erkundigen, darin zu sprechen und zu strafen. Wenn aber zwischen dem Junker und seinen Erbbauern so eine Sache vorfällt, darin über Blut muss gerichtet werden, so soll er das Urtheil nicht anders, als in Zuziehung und Beisein etzlicher von Adel, wie denn von Alters gebräuchlich gewesen, sprechen“. A. v. Transehe- Roseneck, Gutsherr und Bauer in Livland im 17. und 18. Jahrhundert, Strassburg 1890, lk. 41.

²⁾ Transehe-Roseneck, op. cit., lk. 40—42.

õiguslikust seisukohast oli õieti pärisori vastavalt Hilchen'i projekti II r. tiitel 11, § 1³⁾.

Need Transehe-Roseneck'i seisukohad on omaks võetud eesti ajaloouurijate poolt. Peale V. Reiman'i kirjeldab uuemaist uurijaist N. Treumuth artiklis „Jooni poola ajast Eestis“⁴⁾, mis on heakskiitva arvustise osaliseks saanud⁵⁾, taluniku seisundit Rootsi ajale eelneval Poola ajal, tugeses samuti Hilchen'i projektile. Treumuth'i järgi „talupoega nähti mõisa pärisomandusena ning ta väärtust hinnati 40—70 margale, mis vastas tavaliselt tööhobuse hinnale... Pärisalupoeg ühes kogu oma varaga kuulub mõisa valdusele ja ei tohi selle loata asuda mujale ega müüa midagi“. Vanemad saksa uurijad, nagu näit. O. Schmidt, on arvamisel, et Hilchen'i maaõiguse projekt, mis pole tegelikul maksvusel olnud, ei oma mingit tähtsust tolleaegse Liivimaa õigusliku olukorra tundmaõppimise suhtes⁶⁾. Hoopis teisele seisukohale on hiljuti asunud läti uurijad. R. Wipper kirjutab: „Siin (s. o. Hilchen'il) on pärisorjus esimest korda saanud õigusliku aluse. Kunsttäiuslikus menetluses viib Hilchen lõpule selle, mida aadel on taotanud pea kaks sajandit oma sobinguis ja lepinguis. Tema hiigeltöö aadli ees seisis selles, et ta tolle antiikõiguse imesteldava piibli abstraksete valemite kaudu oskas põhjendada sõjaõiguse praktilist käsitlemist“⁷⁾. Teine läti uurija A. Schwabe väitleb küll Wipper'i arvamuse vastu, nagu moodustaks David Hilchen'i maaõiguse projekti normid esmajoones rooma õiguse normide istutamise Liivimaa õiguslikku ellu, viies seal kujunenud printsiibid rooma õiguse abstraktsesse vormi. Schwabe arvates ei ole Hilchen'i normid mitte rooma õigusest vahenditult laenatud, vaid on osalt tavaõiguslike normide ülestähendamine, osalt võetud Poola õiguse kodifikatsiooni eeskujudest ja Poola XVI sajandi juriidilisest kirjandusest. Siiski jõuab ta tulemusele, et Poola taluniku õigusetu seisund, mis jäljendatud Hilchen'i projektis, mõjus halvendavalt ka Liivimaa taluniku õiguslikule seisundile⁸⁾.

Rootsi valitsusaja alul kaotasid mõisnikud 1630.—32. a. kohtu-

³⁾ Hilchen'i projekt, II, 11, § 1: „Die Erbbauern, und welche von ihnen gebohren worden, imgleichen ihre Haab und Güther, seindt in ihrer Herrschaft Gewalt, und können ohne derselben Willen und Vollworth nichts veräuszern oder sich anders wohin begeben“. Transehe-Roseneck, op. cit., lk. 32.

⁴⁾ Koguteoses „Poola“, Tallinn 1930, lk. 55 ja 56.

⁵⁾ H. S(epp), Ajalooline Ajakiri 1930, nr. 3, lk. 173.

⁶⁾ O. Schmidt, Rechtsgeschichte Liv-, Est- und Curlands, Dorpater Juristische Studien III, Tartu 1894, lk. 219 ja 220.

⁷⁾ R. Wipper, David Hilchen, Filologu biedrības raksti, VIII, Riia 1928, lk. 235.

⁸⁾ A. Schwabe, Grundriss der Agrargeschichte Lettlands, Riia 1928, lk. 146—149.

reformiga tsiviil- ja kriminaaljurisdiktsiooni õiguse taluniku üle, kelle õiguslik seisund sellega pidi paranema ⁹⁾).

Vaadeldes kirjeldatud olukorda, leiame õige olevat, et allikad mainivad kõnesoleval perioodil mõisniku jurisdiktsiooni õigust taluniku üle, eriti sõltumuses Hilchen'i maaõiguse projektiga.

Kas saab aga Hilchen'i projekti alusel kujutada taluniku õiguslikku seisundit?

Sellele vastamiseks peatume Hilchen'i projektil veidi lähemalt. Kõige pealt tuleb küll pidada õigeks Schmidt'i väite, mille järgi Hilchen'i projekt polevat olnud tegelikul maksvusel, vähemalt niikaua, kuni pole vastupidist tõendatud allikmaterjali kaudu, millest näha oleks, et Hilchen'i projekti normid oleks tegelikult kohtute poolt võetud otsusetegemise aluseks. Seni pole säärast tõendmaterjali minu teada olemas ega saa seda asetada ka Schwabe saade kuninga käskkirjale 20. märtsist 1600, millega Hilchen'i projekti esialgne tarvitamine olevat võimaldatud ¹⁰⁾. Tõsisem on väide, mille järgi Hilchen'i projekti normid olevat võetud Liivimaa tavaõigusest ja olevat sellega olnud juba enne projekti tegelikul tarvitusel. Säärasena mainib Schwabe just Hilchen'i projekti II raamatus 11. tiitlis esinevat ja eelpool juba tsiteeritud normi, millest on välja loetud talunikude pärisorjust. See lause esineb peaaegu sõnasõnaliselt, ainult väikeste mitteoluliste muudatustega. Bunge poolt 1847. a. äratrükitud H. v. Brevern'i päranduse hulgas ärakirjana olevas dokumendis „*Consuetudines Livonicae inveteratae et practicabiles*“ ¹¹⁾. Schwabe peab seda ülestähenduseks tavaõigusest, mis olevat valmistatud enne Hilchen'i projekti koostamist, kuigi Bunge ise selles väites kindel ei ole ja võimalikuks peab ka mainitud ülestähenduse ärakirjutamist juba varemini valmistatud Hilchen'i projektist. Viimasel juhul ei tõenda „*Consuetudines*“ sugugi Hilchen'i projekti vastavust tavaõigusele. Pealegi pole mainitud Bunge teatest näha, kelle poolt ja mis ajal on tehtud ärakiri ise, ning seetõttu tuleb seda tõendmaterjalina väga ettevaatlikult tarvitada. Teisest küljest jälle on meil olemas kindlad andmed, et talupoegade suhtes on maksvad olnud tavaõiguse normid, mis vahest küll mitte otse ei käi vastu Hilchen'i projekti kõnesolevale normile, kuid lasevad seda siiski mõista hoopis teises tähenduses ja ei ole Hilchen'i projekti sisse võetud. Ma mõtlen siin nimelt juba Transehe-Roseneck'il mainitud Liivimaa rüütelkonna esindajate vastust hertsog Karlile 26. maist

⁹⁾ Transehe-Roseneck, op. cit., lk. 43, Schwabe, op. cit., lk. 149, 161 jt.

¹⁰⁾ Schwabe, op. cit., lk. 144.

¹¹⁾ F. G. v. Bunge, Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands, V, lk. 287. „Die Erbpauern, vnd so von ihnen gebohren, seindt mit ihrer Haab vnd Gutt in ihrer Herrschaft Gewalt, vnd können ohne der Herrschaft Vorwissen nictes vergeben oder endtreissen“. Vrd. märkus nr.3.

1601 p. 11. kus kirjeldatakse kohtumõistmist taluniku üle talurahvakohtu kaudu, kuigi assisteerivail mõisnikel oli otsuse revideerimise õigus¹²⁾). See annab aga talurahva õiguslikule olukorrale hoopis teise ilme, kui seda teevad Hilchen'i projekti normid. Muidugi on esitatud andmed Hilchen'i projekti suhtes lõpliku otsuse andmiseks liiga napid: seda võib kategooriliselt kujul teha alles pärast eelmainitud allikmaterjali läbiuurimist. Ent me saame kaudseid lisaandmeid Hilchen'i projekti võrdlemisel teiste kompilatsioonidega, nimelt Mengden'i ja Crusius'e omadega, eriti viimasega, mis oli tegelikult tarvitusel. Nii Mengden'i maaõiguse projekti kui ka Crusius'e rüütli- ja maaõigusi on kasustatud allikaina talurahva õigusliku olukorra kirjeldamisel; muuseas teeb seda näit. Schwabe¹³⁾).

Philipp Crusius'e poolt a. 1650 koostatud Eestimaa hertsogiiri rüütli- ja maaõigused (Des Herzogthums Ehsten Ritter- und Land Rechte, sechs Bücher) ei ole nähtavasti kunagi omanud seaduslikku jõudu, õiguslikku jõudu omasid nad aga Karl XII resolutsiooni 27. jaanuarist 1699 § 3. kohaselt vaid niivõrra, kuivõrra nad olid kooskõlas privileegide ja lääniõigustega. See sunnib rüütli- ja maaõiguste kasutamisel toimima äärmiselt ettevaatlikult: iga seadustiku eeskirja suhtes tuleb enne otsuse tegemist selgusele jõuda, kas see on olnud tarvitamisel või mitte. Tegelikult on rüütli- ja maaõigused olnud praktikas, eriti ülemmaakohtus, tarvitusel, kuigi umbes aastakümne pärast nende valmimist. Reas ülemmaakohtu otsustes on õigusliku alusena nimetatud rüütli- ja maaõigusi ja seejuures on saateis kas otseselt tähendatud raamat, tiitel ja artikkel või jälle on tarvitatud üldiselt nimetust „Landt Rechte“, „Ritter Rechte“, vastavat artiklit ligemalt ära tähendamata. Kuid mitte kõik rüütli- ja maaõiguste normid pole ülemmaakohtus tarvitusel olnud, nii näit. I, 33, 3, mille põhjal ülemmaakohtu otsused pidid olema lõplikud ja inapellaabsed; seda nad ometi ei olnud, sest ülemmaakohtu otsuste peale oli võimaldatud revisjon Stokholmi õuekohtule resp. kuningale. Samuti ei olnud ülemmaakohtus tegelikul tarvitusel rüütli- ja maaõiguste norm I, 32, 1, mille järgi ülemmaakohtus võis kohut mõista ka üldiste kirjutatud õiguste järgi. Protsessis polnud ülemmaakohtus tarvitusel I raamatu tiitel 11: „Vom sichern Geleite“, samuti I, 9, 1 sisalduvad määrused ediktaaltsitatsiooni kohta, mis tarvitusel olid küll XVI sajandi lõpul, mitte aga enam XVII sajandi teisel poolel. Samuti ei olnud enam maksev viide mõisniku jurisdiktsiooni õigusele IV, 18, 14. Kõige selle pärast ei või me rajada ühtki uurimistulemust ainuüksi rüütli- ja maaõigustele, vaid peame enne teisist allikaist

¹²⁾ Transehe-Roseneck, Gutsherr u. Bauer, lk. 40. Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Esth- und Kurlands, XVII, lk. 543, § 11.

¹³⁾ Schwabe, op. cit., lk. 162—166.

otsima kinnitavaid andmeid¹⁴⁾). Kõike eelöeldut rüütli- ja maaõiguse kohta tuleb täiel määral maksvaks pidada ka Hilchen'i maaõiguse projekti suhtes. Siit järgneb, et mõisniku jurisdiktsiooni õiguse ulatust talupoja üle ei saa seletada Hilchen'i maaõiguse projekti kaudu.

Kohtupidamise viisist talurahva üle Poola aja lõpupoolel annab pildi juba eelmainitud Liivimaa rüütelkonna esindajate vastus hertsog Karlile 26. maist 1601 p. 11, kus see on kujutatud järgmiselt: „Kui talunik on üle astunud oma härraste või mõne teise vastu, kutsutakse ta isiklikult ette ja määratakse talle aeg kostmiseks ja tunnistajate ettetoomiseks, milliseks ajaks nimetatakse talunikkude vana- maist 3 või 4, keda kutsutakse õiguseleidjajaks (hirsnikeks). On asi eraõiguslik, teevad need eelkäänud hagi ning kostuse ja ka tunnistajate ülekuulamise järel otsuse. Kui see leitakse olevat õige, peab kostja, asja sisu järgi, seda täitma või oma vastasparteiga otsuse kohaselt kokku leppima. On see aga kriminaalasi, siis määratakse ülalnimetatud hirsnikkude juurde kõrge ülemuse poolt kolm vannutatud kohalikku aadlikku, kes asja käiku pealt kuulavad. Teevad siis õiguseleidjad õiglase otsuse, jääb asi selle juurde; aga juhul, kui seda mitte ei sünni, pehmendavad või kõvendavad juuresviibijad vannutatud mehed seda otsust asja iseloomu kohaselt, et ühelgi pooltel poleks põhjust õigusega kaebamiseks“¹⁵⁾). Põhja-Eestist võime umbes sama aja kohta tuua analoogilise näite. Bunge poolt on 1851. a. trükitud „Ordnung der Bauern“; see moodustab ärakirja Tõnnis Maydell'i raamatust, kes oli admiral ja asehaldur Koluveres (Lode) ning Eestimaa rüütelkonna pealik 1597. a. Ärakirja on valmis-

¹⁴⁾ A. Perandi, Rooma õigus subsidiaarõigusena Eestimaal rootsi ajal, Õigus 1931, nr. 2, lk. 63—65.

¹⁵⁾ Mittheilungen, XVII, lk. 543, § 11: „Zum eilften, wegen der pauren, als solts mit ihnen durch keinen rechtmessigen proces des rechtens verfahren werden: Wird solches I. fl. D-t. von denen, die es nicht verstehen oder wissen wollen, angetragen sein worden. Thun demnach I. fl. D-t. auf derselbigen gn. begehren in Ut. nicht vorenthalten, dass folgender gestalt dieser proces mit ihnen gehalten wird. Wann ein paur etwas verbricht gegen seine herrschaft oder sonsten einem andern, wird er realiter fürgefördert und ihme eine zeit zu seiner beantwortung und der zeugen and die hand bringung eingesezet, auf welche zeit die eltesten pauren, die rechtfinder genant, drei oder vier mit berufen werden; ist die sache bürgerlich, bringen dieselben auf vorhergehende klage und antwort, auch der zeugen verhörung das urtheil ein; wird es recht befunden, muss der beklagter nach gelegenheit der sachen demselben folge leisten, oder mit seinem gegentheile, nach laut des urtheils sich abfinden; wäre es aber eine peinliche sache, werden zu obbenanten rechtfindern drei der hohen obrigkeit geschworne eingesessene vom adel darzu mitverschrieben und auf ihr gewissen mit niedergesezet, welche die sache mit anhören; bringen alsdann die rechtfinder das urtheil recht ein, bleibt es bei demselbigen. Im fall aber solches nicht geschicht, moderiren oder schärfen die anwesenden geschworne dasselbige urtheil nach beschaffenheit der sachen, das kein theil mit billigkeit zu klagen ursache habe“.

tanud tuntud meeskohtunik Gustav v. Lode XVII sajandi teisel poolel. Selle „Ordnung der Bauern“ 5. punktis kujutatakse kohtupidamist talurahva üle järgmiselt: „Õigete ja tõendatavate hagide peale tehakse ülemuse ja 6 vana kogenud ja maaga taluniku poolt otsus (Urtheil und Sentenz) maa õiguse ja tegelikkude asjaolude põhjal“¹⁶⁾.

Analüüsidest kaht mainitud dokumenti, näeme, et kohtupidamine talunikkude üle on esimeses joones talunikkude eneste asi. Liivimaal kuuluvad kõik talunikkude tsiviilhagid lõplikult talurahvakohtu enese otsustada. Kriminaalasjus võtavad protsessi käigust pealtvaatajana osa ülemuse (siin on selgusetu, missuguse ametliku organi) poolt vannutatud 3 aadlikku. Nendel on otsuse revisjoni õigus, kui nad leiavad selle mitte-õiglase olevat. See õigus seisab selles, et nad võivad määratud karistust pehmemdada või suurendada. Vaevalt võib tekstis tarvitatud „moderiren“ all mõista karistuse ärajätmist, sest selle vastasmõistena on tarvitatud sõna „schärfen“ — suurendama. Ka ei saa teksti redaktsioonist välja lugeda, nagu oleks aadlikul olnud õigus õigeksmõistetud kaebealust süüdi mõista. Säärase kitsendava tõlgenduse poolt kõneleb ka Põhja-Eestis tarvitusel olev uus, kus otsus tehti „durch die Obrigkeit und 6 alte erfahrene und besitzliche Bauren“. See sarnaneb olukorrale XIV ja XV sajandist, mil talurahvakohus koostus samuti talunikkudest ja valitsusvõimu esindajast — foogtist ning kahest vasallist; viimaste ülesanne oli protsessi käigu juhtimine ja valvamine selle järele, et protsess kui ka otsused sünniksid maaõiguse kohaselt¹⁷⁾. Sellega on jurisdiktsioonis taluniku üle olukord XVI sajandi lõpul võrreldes XIV ja XV sajandiga muutunud äärmiselt vähe. Selles mõttes tõlgendab ka A. Schwabe eelmainitud rüütelkonna esitist hertsog Karlile nii, et aadlikkude õigus seisnud ainult valvamises otsuse seaduslikkuse järele selleks, et see tehtaks vastavalt maaõigusele¹⁸⁾. Asjaesitatud seisukoha kasuks räägib veel üks argument. Nimelt ei saa oletada, et rüütelkond oleks talunikkude õigusi kujutanud suuremains, kui need tegelikult olid; just vastupidi on rüütelkonnad ikka avaldanud tendentsi fikseerida oma õigusi suuremains¹⁹⁾. Sellistel asjaoludel ei või juttugi olla mõisniku jurisdiktsiooni õigusest taluniku

¹⁶⁾ Archiv, VI, lk. 215, 216, p. 5: „Auf warhaffte und beweisliche Klagen gibt man nach Landes Recht und nach Verwirckung der That Urtheil und Sentenz durch die Obrigkeit und 6 alte erfahrene und besitzliche Bauren“.

¹⁷⁾ Schwabe, op. cit., lk. 72.

¹⁸⁾ Schwabe, op. cit., lk. 73.

¹⁹⁾ Näit. vrd. Eestimaa rüütelkonna korduva is esitistes väiteid ülemmaakohtu inapellaabsuse kohta, Eestimaa rüütelkonna palve Kristiina eeskostusvalitsusele 8. juulist 1634, kus muuseas väidetakse, nagu oleks Gustav Adolf liitnud Alutaguse Virumaa külge, mis ei vastanud tegelikule olukorrale jne.

üle tsiviilasjades. Samuti on kriminaalasjus taluniku üle kohut mõistnud talunikest ja mõisnikest koostuv kohus, kusjuures otsusetegijaiks olid talunikud ja mõisniku õigus otsuse muutmise suhtes oli piiratud. Järelikult ei ole ka kriminaalasjus mõisnikul olnud jurisdiktsiooni õigust taluniku üle. Jurisdiktsioonis taluniku üle on võrreldes XIV ja XV sajandiga sündinud õieti ainult see muudatus, et endise valitsuseametniku asemel esineb nüüd kohtu eesistujana mõisnik, kes on siiski valitsuse poolt vannutatud.

Peatuksin veel ühel Schwabe poolt toodud näitel, mis küll otsekohe ei puuduta jurisdiktsiooni küsimust taluniku üle, kuid siiski käsitleb taluniku õiguslikku kaitset. Nimelt oli Riia maafogtikohtus arutusel 5 taluniku nõudel protsess mõisavalitseja vastu, kes talunikud oma kohtadelt ära ajanud, et 5 talust moodustada Pinkenhof'i mõisat. Seejuures sattusid üks talunik ja ta naine nii suurde ärritusse, et nad hakkasid sõimama fogti ja tema abisid ning neid isegi püssiga ähvardasid. Kuigi kaebalused pärast kohtu ees seletasid, et nad seda olevat teinud meelega momendil, ja palusid andestust, mõistis kohus nad siiski surma. Sellest järeldab Schwabe, et sellistel asjaoludel puudus talunikel võimalus kaitsta oma õigust isade maa peale ja et nad eelistanud selle asemel pageda²⁰⁾. Ometi ei võinud me säärase üksikjuhu najal veel teha nii kaugele minevaid otsuseid ja üldse eitada taluniku õigusliku kaitse võimalust.

Sageli esinevad märkused mõisniku jurisdiktsiooni kohta kui ka Hilchen'i projekti käsitletud normid lasevad end seletada järgmiselt. Mõisnikul ei olnud küll kõnesoleval ajajärgul jurisdiktsiooni õigust taluniku üle, kuid ta püüdis seda saavutada. Selleks mõjustasid teda mitmed asjaolud. Taluniku kohta oli maksmas sunnimaigus ja mõisnik oli taluniku tähtsamate müügiastjade suhtes juba suutnud maksta panna mõisa eesostu-õiguse, mis tegi taluniku juba suurel määral mõisast sõltuvaks. Kuid talupoeg oli siiski isikiikult vaba ja oma maa ning vallasvara omanik; omandiõigus oli küll piiratud, kuid oli siiski olemas. Teisest küljest näeme talunikkude koormuste järjekindlat suurenemist: kui talunik XIII ja XIV sajandil tegi mõisale veel ühe teopäeva nädalas, tegi ta XVII sajandi algusel mõisale juba kuus teopäeva nädalas. Taluniku koormuste suurenemine ei võinud aga järsku sündida: talunikul oli võimalus selle vastu kaebust tõsta kohtus ja, kui see ei aidanud, põgenes ta. Täielik kohtulik võim taluniku üle oleks mõisnikule siin olnud suureks plussiks. Nagu eespool nägime, ei õnnestunud tal seda omandada kuni Rootsi ajani XVII sajandi 2. veerandi algusel.

Sellega ei pea ka paika seni domineerinud seisukoht, nagu oleks Rootsi kohtureform Liivimaal a. 1630—32 kaotanud mõisniku juris-

²⁰⁾ S c h w a b e, op. cit., lk. 142.

diktsooni õiguse taluniku üle²¹⁾, sest säärast õigust tai ei olnudki.

Kohtupidamine talurahva üle kestis ka Rootsi aja alul endisel kujul edasi, ja isegi 1630.—32. a. kohtureform ei toonud selles asjas järske muudatusi kaasa. Meie näeme kohut, kus „vanemad talunikud“ õigust mõistsid mõisniku ja taluniku vahel, eksisteerivat veel 1632. aastal. Keegi kaebalune ei jäänud tema asjas tehtud otsusega rahule ja kaebas edasi maakohtule, kes talurahvakohtu otsuse kinnitas järgmiselt: „et Sangaste piirkonna vanemate talunikkuude poolt on juba enne selles asjas tehtud otsus, et kaebaja peab ainult veski juurde jääma ja mitte võõrast „pustoszi“ omandama, vaid kui kaebaja peaks teotsema selle vastu, peab ta 2 rubla trahvi maksma, siis mõistetakse talle sellega 2 rubla trahvi, ja kui ta ei jõua seda rahatrahvi ära maksta, tuleb teda vitsadega peksta“²²⁾. Selle ainukese näite põhjal, mis esineb Tartu maakohu protokollis 1632. aastast, ei ole küll võimalust anda talurahvakohtu üle põhjalikumat kirjeldust. Tähelepanev on, et protokollis mainitakse see otsus olevat tehtud ainult vanemate talunikkuude poolt, milline kord on muide kooskõlas rüütelkonna seletusega 1601. aastast, mille järgi tsiviilasjus mõistsid kohut samuti ainult talunikud.

Selles näites esineb veel üks huvitav asjaolu: protsess käib mõisniku — fraw Zigemeyersche — ja taluniku vahel. Talunik on kostja ja ka kohtunikud on taluniku seisusest. Ka see on kooskõlas orduaegse tavaga, mille järgi iga isiku üle mõistsid kohut ainult tema oma seisusest kohtunikud. Siit on ilmselt näha, et meil ei ole käesolevas tegu mitte üksiku eksinud juhuga, vaid taluniku üle kohtupidamise instituudiga, mis ordu ajast läbi Poola aja on kestnud kuni Rootsi aja alguseni. Ei saa ju kuidagi oletada, et jurisdiktsoon taluniku üle oli „talurahva kohtu“ käes XIII ja XIV sajandil, mõisniku käes XVI sajandil ja XVII sajandi alul jälle, nagu nägime, taluniku käes. Meil on siin tegemist tavaõigusliku instituudiga ja juba selle iseloom ei luba oletada, et pikemat aega tarvitusel olnud taba katkes ja ajutiselt asetus mõisniku jurisdiktsooniga, et mõne aja pärast, ilma nähtava põhjuseta, jälle uuesti ellu tõusta.

Kuivõrra juurdunud oli meil keskaegne taba, et oma seisusest otsustaja võis kohtunikuks olla, näitab fakt, et isegi Rootsi kohtureformiga asutatud maakohus ei saanud läbi ilma otsusemõistja instituudita, vähemalt oma tegevuse algusaastail mitte. Tsiviil- ja kriminaalprotsessid talunikkuude vahel kuulusid maakohu otsustamisele. Sellega oli maakohus paralleelne organ õigusemõistmises taluniku üle. Selleks korraldas maakohus väljasõidud eri piirkonnisse. Nii tegi Tartu maakohus 1632. a. väljasõidud järgmistesse kohtadesse:

²¹⁾ J. V a s a r, Rootsi aja senisest uurimisest ja edaspidistest uurimistulesannetest, eriti Liivimaa suhtes, Ajalooline Ajakiri 1930, nr. 1/2, lk. 27—36.

²²⁾ Vt. lisa nr. 1.

9. juulil Laiusele, 17. juulil Puhja, 24. juulil Vaabinasse, 30. juulil Marienburgi, 3. augustil Vastseliina, 6. augustil Räpinasse, 8. augustil Ahja ja 11. augustil Kellishof'i. Igal kohal on valitud ja vannutatud õiguseleidjad, ja nimelt Laiusel ²³⁾, Vaabinas ²⁴⁾, Räpinas ²⁵⁾, Ahjas ²⁶⁾ ja Kellishof'is ²⁷⁾ — 6 talunikku, Marienburgis ²⁸⁾ — 5 talunikku ja Puhjas ²⁹⁾ ja Vastseliinas ³⁰⁾ — 4 talunikku. Elukutselt leidub hirsnikkude hulgas ikka kupjaid, nii Vastseliinas 4-st õiguseleidjast koguni 3 kubjast. Puhjas oli üks mölder, Ahjas oli üks otsuseleidja vana kupja poeg, teised — lihtsalt talunikud.

Maakohtu seadustes 1630. ja 1632. aastast ei ole ette nähtud hirsnikkude instituuti talunikkude protsessides. Kui nad siiski eksisteerisid, siis võis see ainult olla elava kombe tõttu talunikkude hulgas, mille järgi ei võidud kohut mõista ilma talunikkudest kohtunikkude juuresviibimiseta. Ent otsuseleidjad-talunikud maakohtus ei olnud enam protsessi tegelikud otsustajad — see oli maakohtu seaduse järgi võimatu. Hirsnikkude ülesandeks oli nähtavasti talurahva tavaõigust kohtule teatavaks teha. Näit. küsib kohus taluniku Kurbitz Jack'u apellatsiooni protsessis proua Zigemeyersche vastu talurahvakohtu otsuse peale hirsnikelt: kuidas on maal kombeks, mitu vitsalööki nad hindavad 1 rubla peale. Otsuseleidjate vastus oli: üks paar vitsalööke, iga paar kolm lööki. Edasi näeme, et peksukaristuse andjaks oli talu- või mõisasulane, kusjuures 2 otsuseleidjat valvasid selle järele, et otsus korralikult täidetak. Taluniku Pudelli nõiaprotsessis tunnistavad hirsnikud, et kaebelusel on halb kuulsus ³¹⁾.

Maakohus on harutanud nii tsiviil- kui ka kriminaalasju talunikkude vahel, talunikkude tsiviilnõudeid mõisniku vastu ja talunikkude kaebusi mõisniku resp. mõisavalitseja vastu ebaõiglaste koormiste pärast. Viimane juht käib küll vastu maakohtu seaduses väljendatud põhimõttele, et säärased juhud alluvad õuekohtu juurdlusele ja otsustamisele ³²⁾. Ometi on maakohus harutusele võtnud rea Puhja talunikkude kaebusi mõisavalitsuse vastu üle normi teo tegemise nõudmise pärast ja nende suhtes juurdlust toimetanud ³³⁾. Ainult otsust ei ole maakohus teinud, vaid asja otsustamiseks kohtu (maakohtu?) presidendile saatnud.

²³⁾ Tartu maakohtu protokollid aastast 1632, lk. 6.

²⁴⁾ Ibid., lk. 28.

²⁵⁾ Ibid., lk. 54.

²⁶⁾ Ibid., lk. 60.

²⁷⁾ Ibid., lk. 64.

²⁸⁾ Ibid., lk. 35.

²⁹⁾ Ibid., lk. 11.

³⁰⁾ Ibid., lk. 50.

³¹⁾ Ibid., lk. 71: „Die Rechtfinder bezeugen allesampt, das ein bosz gerucht allewege von Beklagten gewesen“.

³²⁾ Livländische Landesordnungen, lk. 58, § X.

³³⁾ Tartu maakohtu protokollid aastast 1632, lk. 13 jj. Vt. lisa nr. 2.

Jurisdiktiooni küsimuses taluniku üle eksisteerivad pärast Rootsi kohtureformi kaks kohut: 1) talurahvakohus endisel kujul ja 2) uuesti asutatud maakohus. Protsessid talunikkude vahel ja taluniku vastu võisid harutusele tulla niihästi „talurahvakohtus“ kui ka maakohtus. Loomulikult oli siin maakohtu, kui seadusega fikseeritud kohtu, positsioon parem ainult tavaõiguse põhjal töötava „talurahvakohtu“ omast. Ja nii on arusaadav, et viimane aja jooksul kadus; vähemalt ei maini allikad teda hiljemini enam. Kui nüüd hinnata sellest küljest Gustav Adolfi kohtureformi, siis ei ole see sugugi seotud püüdega parandada õigusemõistmist taluniku üle mõisniku jurisdiktiooni õiguse kaotamise läbi. Küll võime aga vastupidiselt väita, nimelt et Rootsi kohtureform oli talurahva oma kohtute kadumise üheks kaudseks põhjuseks.

Milline oli talurahva majanduslik seisund Rootsi valitsusaja alul Lõuna-Eestis? Vaadeldes enne, milline oli taluniku poolt haritava maa õiguslik positsioon sel ajal. XV sajandi esimesest poolest peale oli hakanud arenema taluniku sunnismaisus, s. t. talunik ei tohtinud lahkuda kohalt, mida ta haris, ning lahkumise korral võidi teda uuel kohalt välja nõuda. Praegu kõige enam tunnustatud vaade taluniku sunnismaisuse tekkimisele on n.n. võla-teooria. Sattudes sõdade või ikalduse järel majanduslikesse raskustesse oli talunik sunnitud vasallilt laenama. Pärast, mitte suutes oma võlga tasuda, põgenes ta omalt kohalt. Võla kättesaamiseks sündisid esimesed sobingud, peamiselt linnadega, kuhu talunikud põgenesid, kas taluniku väljaandmise või võla äramaksmise üle. Maapäeva otsusega aastast 1482 on juba pagenud talunikkude tagasiandmise kohustuses toonitatud selle avalik-õiguslikku iseloomu — sunnismaisust³⁴⁾. Meid huvitaval ajajärgul — Rootsi valitsusaja alul — on pagenud talunikkude väljanõudmine toimunud maakohtu kaudu³⁵⁾. Tingimused, millele talunik pidi vastama juhul, kui ta kohta tuli maksvaks lugeda sunnismaisus, on näha maakohtu otsusest 31. juulist 1632 Marienburgi pagenud taluniku Ködert'i väljanõudmise protsessis. Kohtu otsuse järgi tuleb Ködert välja anda, kuna ta „juba noorest põlvest peale on elanud Nottkeni kõrtsi maa peal, seal on tema lapsed sündinud, mõisa üleandmise ajal on leitud seal elamas ja pealegi kuna tema isa on ka seal elanud“³⁶⁾. Selle järgi on sunnismaisuse tunnusteks kauemat aega elamine mõisapiirides ühel kohal, kus juba vastava taluniku vanemad on elanud. Ühes talunikuga tuli tagasi anda ka taluniku vallasvara, mis ta oli pagemisel kaasa viinud, kui ka vallasvara, mis ta uuel kohal oli omandanud. Kuid varandus, mis talunikule oli antud mõisniku poolt uuel kohal ja mida tunnistuste varal saadi kindlaks teha, jäi uuele kohale. Mõisnik, kelle piirkonda talunik oli pagenud, pidi kohtule maksma ühe Ungari

³⁴⁾ Sch w a b e, op. cit., lk. 85.

³⁵⁾ Tartu maakohtu protokollid aastast 1632, lk. 50 ja 51.

³⁶⁾ Ibid., lk. 41.

kuldna trahvi³⁷⁾). Nüüd tekib küsimus: kelle omand oli juhul, kui talunik elas sunnismaisuses, see maa, mida ta haris — kas mõisniku või taluniku?

Ühe mõisa piirkonna maad jagunesid teatavasti kahte liiki: 1) mõisamaad ja 2) talumaad.

Transehe-Roseneck eitab taluniku omandiõigust talumaa kohta, tunnustades seda õigust ainult tema vallasvara suhtes³⁸⁾). Schwabe on seevastu arvamisel, et pärustalunikud omasid isadelt päritud maa kohta „hofrechtliche“ omandiõigust, sest nii mõisa- kui talumaad loeti vastavalt maaõigusele ka edaspidi riigi otseseks omandiks — *dominium directum*³⁹⁾). Mõisamaa suhtes oli mõisnikul täielik õigus igasuguseid korraldusi teha selle elavate talunikkude kohta, ainult selle kitsendusega, et seetõttu riigimaksud ei väheneks⁴⁰⁾). Talumaa suhtes säärast õigust meie ei näe. Talunikul oli küll keelatud edasi rentida oma maad, ent see keeld ei olnud maksev heinamaade kohta, sest heinamaade rentimine naabertalunikkude vahel oli igapäevane nähe. Edasi oli Tartu maakohtus 5. juulil 1632 harutusel omandiõiguse protsess heinamaa peale, kus nõudjaks on 5 taluniku, Karrifer Hans, Jurry, Tullipan Andres, Jane ja Steffan, kostjaks — proua Wrangelsche zu Ellistfer⁴¹⁾). Teise talu maa pealt 12 kirsipuu maharaiumise pärast mõisteti talunik Harri Mick 40 marka trahvi maksma⁴²⁾). Neist näiteist selgub, et kuigi talunikul ei olnud lubatud müüa ega rentida põllumaad, oli tal see võimaldatud heinamaa suhtes. Mõisnikul ei olnud õigust talumaa suhtes korraldusi teha, ka ei tohtinud teised talunikud talumaa ega selle päraldiste suhtes omaniku õigusi rikkuda. Taluniku õigus talumaa peale seisis sellega ta õiguses seda kasustada oma äranägemise järele, peale võõrandamise ja osalt ka renditamise, kusjuures keegi ei tohtinud teda selle õiguse teostamisel segada, milleks ta omas kohtulikku kaitset. Talumaal lasusid aga koormused: 1) riigimaksud ja 2) koormused mõisa kasuks, nimelt andamid ja teopäevad.

Tühjad maad loeti mõisamaa külge kuuluvaiks, nagu näha protsessist kahe Vaabina mõisa taluniku Sicka Todze ja Leedze Jack'u vahel a. 1632 heinamaa omandiõiguse küsimuses. Kohtulikul juurdlusel tunnistati heinamaa kupja tunnistuse põhjal peremehetuks (wuste). Maakohus tunnistas otsusega 24. juulist: „weill es ein wuste hewschlag ist, darumb die Parthen streiten, Alsz wird es nachm hofe gelegt, Vnd mugen sich die Parthen mit der herrschaft darumb vergleichen“⁴³⁾), heinamaa mõisa maa hulka kuuluvaks ja saatis pooled

³⁷⁾ Ibid., lk. 51.

³⁸⁾ Transehe-Roseneck, op. cit., lk. 43.

³⁹⁾ Schwabe, op. cit., lk. 166.

⁴⁰⁾ Tartu maakohtu protokollid aastast 1632, lk. 58. Vt. lisa nr. 3.

⁴¹⁾ Ibid., lk. 3. Vt. lisa nr. 5.

⁴²⁾ Ibid., lk. 34. Vt. lisa nr. 6.

⁴³⁾ Ibid., lk. 32—33. Vt. lisa nr. 4.

mõisa, kes nende vahekorra pidi lahendama. Muide oli see ka kooskõlas maakohtu varemini mainitud otsusega, mille järgi mõisnikul oli mõisamaa üle täielik korraldamisõigus.

Talumaade suurus oli toodud vakuraamatuis, kus see adramaades ära tähendati. Alguses tähendas adramaa maad, millele külvati teatav hulk vakke vilja. XVI sajandil tehti Hagemeister'i järgi vahet viie isesuguse adramaa suuruse vahel: Herrmeistri adramaa — 177, Poola — 120, Plettenberg'i — 96, peapiiskopi — 66 ja väike Saksa adramaa — 30 tündrimaad. Ühe tündrimaa peale külvati 2 vakka vilja. Sigismund Augusti privileegis määrati normaal-adramaa suurus 180 tündrimaale kindlaks, mis umbes langes kokku Herrmeistri adramaa suurusega. Rootsi aja alul oli tarvilusel peamiselt Poola adramaa, suurusega 120 tündrimaad, ja Saksa adramaa, suurusega 30 tündrimaad, nii et Poola adramaa oli Saksa omast ligi 4 korda suurem⁴⁴⁾.

1630. aastal määras Gustav Adolf resolutsiooniga 22. märtsist adramaade revisjoni, mis viidi nähtavasti läbi ainult Riia kreisis ja Tartu stiftis⁴⁵⁾. Nähtavasti oli selle revisjoni järgi adramaa juba teatavaks mõisteliseks suuruseks, sõltumata taluniku maa pinnase suurusest, kuid sõltudes tema sissetuleku suurusest. Seda tuleb järeldada faktist, et ühel revisjonil märgitakse talunik poole adramaa peale (see võis olla just eelmainitud 1630. a. revisjon), selle järel aga revidendi poolt ühele adramaale. Ei saa oletada ühe ja sama taluniku talu suuruse säärast kasvamist mõne aasta jooksul, kuigi see on olnud asuniku talu. Seevastu tõstis mõisnik protsessi maakohtus, väites, et talunik, kui uudismaale asuja, ei suuda maksta makse, mis tulevad maksta ühelt adramaalt. Selle peale andis kohus talle tunnistuse revidentidele esitamiseks⁴⁶⁾.

Nüüd peatagem veel ühel asjaolul talurahva majandusliku olukorra käsitluses. Nimelt ei ole senistes käsitlustes antud võrdlevat pilti taluniku majanduslikkude koormuste järkjärgulise suurenemise kohta. Tegemata selles suhtes etteheidet senistele agraarajaloo uurijaile, osutagem vaid seda kurba tõsiasja, et peamised allikmaterjalid agraarajaloo uurimiseks, vakuraamatud, on väga lünklikud ega ole kaugeltki veel kõik ära kasustatud. Seetõttu tuleks majandusajaloolis uurimisis ära kasustada ka kõik kaudne allikmaterjal, mis võib uurimise soodustamiseks pakkuda selgitavat lisaainest. Mainiksime siin esijoones kohtuarhiive, eriti rootsi- ja ennerootsiaegseid, siis haldusarhiive. Lõuna-Eesti kohta on peaaegu täiesti kasustamata Poola haldus- ja kohtuarhiivid, ja kui taluniku õigusliku ja majandusliku olukorra senine kujutamine on äärmiselt ebakindel, siis just selle asjaolu tõttu. Teise raskusena taluniku majandusliku olukorra võrdle-

⁴⁴⁾ Transehe-Roseneck, op. cit., lk. 33.

⁴⁵⁾ Ibid., lk. 38.

⁴⁶⁾ Tartu maakohtu protokollid aastast 1632, lk. 65. Vt. lisa nr. 7.

misel üksikute perioodide kaupa esineb vakuraamatuis ülestähendatud koormuste märkimine mitmesuguseis mõõtühikuis, mis asjaolu teeb nende võrdlemise kui mitte päris võimatuks, siis ometi väga raskeks. Sellega peab agraarajaloolise uurimistöö eel õieti käima mõõt- ja rahaühikute võrdlev uurimine. Kuivõrra ekslikele tulemustele võib jõuda, kui eri allikaist ja eri kujul võetud andmeid võrdselt kasustatakse teatava väite põhjendusena, tõendab üks näide Schwabe tööst. See on küll iseenesest kõrvaline pisiasi, kuid tüübilisena küllaltki huvitav. Nimelt mainib Schwabe (lk. 161), et mõisnik võis kodukari õiguse põhjal talunikku karistada 10 paari „Ruten'itega“ resp. 80 löögiga. Ka siis, kui me kindlasti ei teaks, et üheks paariks kepihoobiks loeti kolm lööki, ei saaks hästi uskuda, et üheks paariks kepihoobiks oleks loetud, nagu Schwabelt järgneb, 8 kepilööki.

Taluniku majandusliku seisundi arengu suhtes tahaksin rõhutada kaht asjaolu: 1) et mõisnikul oli tendents taluniku majanduslikkude koormuste pidevaks suurendamiseks, ja 2) et nende koormuste suurenemine ei sündinud mitte järskude muudatuste kaudu, vaid pikka-mööda. Esimese teesi kohta ei leidu küll otseseid tõendavaid allikmaterjale, kuid juba koormuste tegeliku suurenemise fakt tõendab seda ümberlükkamatult. Teist väidet ei saa ma nii kategooriliselt tõendada. See on teatav järeldus taluniku õigusliku seisundi arengust. Kui taluniku õiguslik seisukord ei halvenenud järsku, kuid siiski järjekindlalt, ei saanud ka tema mõisakoormuste kasvamine sündida äkiliste hüpetega. Viimase võimaluse vastu kõnelevad järgmised kaalutlused: 1) õiguslik kaitse, mis taluniku suhtes ei olnud mitte just halvasti korraldatud, 2) sageli esinev talunikkude pagemine mõisatest, kus nende koormused kujunesid rängemaks tavalisest kombest, 3) koormuste järsule ja ebaõiglasele suurenemisele oleks paratamatult järgnenud talunikkude avalik vastuhakkamine, mida aga tegelikult ei juhtunud. Neljas põhjendus on lokaalse iseloomuga ja käib ainult Tartumaa kohta. Et mõisa poolt pealepandavad koormused Rootsi valitsusaja alul ei olnud üldiselt võttes suuremad, kui see tavaõiguslikult oli välja kujunenud, tõendab fakt, et kogu 1632. aasta kohtu tegevuses leidub ainult ühe mõisa valitseja vastu talunikkude kaebusi liiga kõrge teonormi määramise pärast; ja sellegi normi on mõisavalitseja pärast talunikkude kaebuse esitamist alandanud normaalseks⁴⁷⁾. Õeldu käib võrdlemisi suure maa-ala kohta, mis haarab meie Tartu- ja Võrumaa ning ulatub lõunas kuni Marienburgini Lätimaal. Selles mõttes on iseloomustav ka teine näide, kus mõisnik enne korralduste tegemist mõisamaal asuvate talunikkude kohta muretseb maakohtult juriidilise seletuse oma korralduste seadusepärasuse üle⁴⁸⁾.

⁴⁷⁾ Vt. lisa nr. 2.

⁴⁸⁾ Vt. lisa nr. 3.

TARTU MAAKOHTU ARHIIV (HOIDUB RIIGI KESK-
ARHIIVIS, TARTUS), PROTOKOLL. AASTAST 1632, LK. 27.

Kurbitz Jack [con]tra fraw Zigemeyersche

In puncto non-servatae promissionis wegen ein stück landes.

Klagt, H. Zigemeyer hab befohlen Ihme ein stück landes von 7 kulmit zu geben und noch mehr landt, welches Jhme nicht gehalten wirdt.

Beklagtinne berichtet, Er sitze uff eine Muhle, Sie hab mit Jhme abgeredt, das Er entweder die Muhle behalten, oder gewisse ander Landt einnehmen soll, So hatt Er erwehlet uff die Muhle zu bleiben, und 2. Ton Rogge und 1. Ton gerste darvon zu geben. Sie beklagt sich viell mehr uber Klegern, nach deme sie ein stück landes becreutziget, das Er das Creutz auszgezogen.

Kleger sagt, Er hab das Creutz nicht weggenommen, sondern Koesz hab es gethan, welchem die fraw das landt vergunnet. Kleger gestehet sonst, das Er Zwar ein stuck darvon geEgget.

Beklagtinne sagt, Sie hab Klegern ernstlich befohlen, das Er sich deszelbigen landes endthalten soll, und sich gleichwoll wider Jhr auffgelähnet, es sey auch von den Eltisten Pawren des gepiethes ein Vrtheill gefellet, das Er bei straffe 2. Rubell nicht darwider handeln solte, welches Er gleichwoll gethan, und itzundt noch vergeblich daruber klagt.

Jst verabscheidet.

Weill von den eltisten Pawren des Sagnitzschen gepiethes ein spruch und Abscheidt hiebevohr in dieser sache geschehen, das Kleger allein bei der Muhle bleiben und sich keiner frembden Pustoszen ahnmaszen solte, sondern im fall Kleger darwider handeln wurde, 2. Rubell zur straff geben soll, Alsz wirdt Er hiermit in die 2. Rubell verdammet, Vnd wofern Er dieselbe geldtstraffe nicht geben kan, soll Er mit Ruthen gestrichen werden. V. R. W.

NB, Die Réchtfinder wurden gefragt, wie es hier im Lande gebreuchlich, wie viele Ruthen sie uff 1. Rubell schätzen? R. 1. par ruthen, und uff jeder par Ruthen — 3. striche. Wer mit dem Ruthen streichet? R. Der Hausz: oder Hofesknecht. Worbei 2. Rechtfinder aufsicht haben, das die straffe recht zugehet.

TARTU MAAKOHTU PROTOKOLL AASTAST 1632, LK, 12.

Examen der Kafwelechtischen Pawren, so sich über den Ampttman beschweret.

Die Kafwelechtischen Pawren, welche sich beim Wollgebornen H. *Praesidenten* über den Ampttman daseibst beschweret, seindt fiergestellt und befragtt, das sie aussagen, was sie wider Jhn einzubringen.

Kircko Laur klagt, Er hab im VorJahr ein pferd zur arbeit geschickt, welches der Ampttman fur unfüglich erachtet und also widerumb zu ruck geschickt, worauff Kleger 1. par Ochsen zur arbeit gebracht, welche auch zu ruck geschickt, hatt also noch 2. par Ochsen gebracht, der Ampttman mochte darmit thuen, was Er wolte. Der Ampttman soll seinen Arbeiter von den andern abgesondert, und mehr lande, als Er bearbeiten können, zugemeszen haben, das auch seine Arbeiter daruber verlauffen muszen, Berufft sich zum Zeugen uff Kaimi Hanszon Matt.

Der Ampttman andtwortet, Kleger hab ein schlim Pferdt zu hofe geschickt mit unfüglichem Sehlzeuge und pflug, welches Er wiederumb zu ruck geschickt, darnach hab Er 1. par junger Ochsen gebracht, es sey drisp Erde gewesen, worzu sie nicht tuglich, welche auch widerumb zu ruck geschickt, deszwegen ist das ander par Ochsen gebraucht worden, aber die ubrigen beiden par wider nach Hausz erlaszen.

Kaimi Hanszon Matt bezeuget, Klegern sey das schlimbste landt zu pflugen ufferlegt.

Der Ampttman sagt, es seindt einerlei lande, es mag geschehen sein, das Jhme veleicht einmahll schlimmer lande als einem andern zugeordnet worden, es hatt doch von jemande muszen auffgebrochen werden. Beschweret sich hierneben, Kleger hab Jhn beim h. *Praesidenten* angegeben, das Er ein gritzhals wehre und das der hoff seinenthalben wurde wuste bleiben. Worauff Kleger andtwortet, Ja wan sie also lenger beschweret wurden, musten sie verlauffen, dardurch der Hoff wurde wuste beliggen bleiben.

Der Cubias deszwegen furgestellet, berichtet, Klegers seine Pferde und Ochsen seindt zu schwach gewesen die drisp Erde uffzupflugen, also das es noch durch andere Ochsen hatt muszen gehoben werden, und Klegers sein Viehe nur zu geschmoltzene lande gebraucht worden, vermeinet es sey Klegern zu viele geschehen, das seine Ochsen, weill sie zu schwach, zur drisp Erde geordnet worden, Sagt neben andern Pawren, der Ampttman thuet alles fur seinen kopff, und leszt sich nicht einreden.

[lk. 14.]

Lubba Merte klagt, der h. *Praesident* hab Jhn wochentlich uff 4. tage gesetzt, Er sey aber uff einmahl bey verfertigung der Koppel 14. tage nacheinander aldar zu Dorpff gewesen, Vnangesehen Er von Amptman begehret, das Er Jhn wegen der übrigen tage, so Er uber seine gesetzte gerechtigkeit zu Dorpff gewesen, verschonen solte, hatt es nichts helffen mügen, Zu deme sollen die Arbeiter mit groszer Arbeit beschweret werden, das sie weder des tages noch des nachts ruhe haben, da Er mesze Jhnen so viele landt zu, das was sie des tages nicht abpflugen, in der Nacht verrichten muszen.

Der Ampttman endtschuldigt sich, das die Pawren nicht uber gebuhr beschweret werden.

Der Cubias befragt, was Jhme darumb bewust. Sagt, wan die Pawren nach Dorpff verschickt, das sie alsdan so eben nicht konnen auszbleiben, aber im Hofe ist Jhnen uber gebuhr nicht geschehen, Sonst gestehet Er, der Ampttman hab Jhnen anfenglich lande zugemeszen, die sie bei tage nicht verarbeiten konnen, also haben sie es nach der Sonnen untergang verrichten muszen, dennoch sey es nach der Zeit, wie sie es dem H. *Praesidenten* geklagt, gemindert.

Timan Mick klaget, das Jhme zu viele lande zugemeszen werden, mehr als Er anspannung hatt, musz auch in die nacht pflugen, der Amptman vertheilet Jhn uff die arbeit von den andern als die wulffe, insonderheit dar stubbige lande seindt, man solte sie billig zusahmen arbeiten laszen. Ferner beschwert sich, das Er offtmals wochentlich zur arbeit getrieben wirdt.

Der Ampttman andtwortet, das Er wochentlich über seine pflicht nicht ausgetrieben wirdt, solches bezeugen auch die Cubiaszen.

Kaimi Hanszon Matt klagt, der Ampttman hab Jhme 49. schritt zugemeszen, welche Er von der fruhekost bisz uffm mittag pflugen sollen, vnd wie Jhme solches unmuglich gewesen, hatt Er durch den gantzen mittag pflugen muszen, da der andern Arbeiter ihre Viehe geruhet hatt.

Der Ampttman sagt, kleger ist schuldig und nachstendig gewesen einen halben tag zu pflugen, derowegen Er Jhme so viele lande zueeignet, das Er solches nachpflugen solte.

Welches *examen* zu des H. *Praesidenten* eigener *cognition remittiret*.

Nr. 3.

TARTU MAAKOHTU PROTOKOLL AASTAST 1632, LK: 58.

In puncto der Rappinschen Pawren, so uff die hofes Velder sitzen.

Der Amptts verwaldter zu Rappin Hans Schrowe *proponiret*, das etzliche Pawren uff des hofes Velden sitzen, Vnd weill sein

Herr Jhme zu endtpiethen laszen, das Er solches mit Recht gewinnen muge, bittet Er das gericht hierin zu erkennen.

Jst verabscheidet

Vermuge der Liefelandischen gebreuche und gewohnheiten, mag ein jeder Herr seine Erbpawren setzen, wor es Jhme am träglichsten, dennoch wofern Er sie von denselbigen Landen absetzet, das Er Jhnen freyheit gebe, darmit sie sich wider einpflantzen können, jedoch darmit anitzo Jhrer Kon: Maytt: *Stacie* und uflage kein abbrnch geschehe. V. R. W.

Nr. 4.

TARTU MAAKOHTU PROTOKOLL AASTAST 1632, LK, 32/33.

[24. juuli, Vltzen].

Sicka Todze [con]tra Ludze Jack

In puncto streitiger Hewschlege.

Klagt, Er hab die hewschlege 15. Jahr gemeyet, darnach hab es ein jeder gemeyet so darzu gekommen, bittet das Jhme die hewschlege mügen zuerkandt werden.

Beklagter sagt, Er hab es 2. Jahr gemeyet, wan Kleger guet Recht darzu gehabt, wurde Er sich nicht darvon haben verdrenge laszen, sondern wurde im Hofe woll meldung darvon gethan haben.

Cubias berichtet, das Kleger Jhme auch kein wort darvon gesagt, sondern es soll ein wuste hewschlag sein, nachm hofe gehörig.

Jst verabscheidet

Weill es ein wuste hewschlag ist, darumb die Parthen streiten, Als wirdt es nachm hofe gelegt, Vnd mügen sich die Parthen mit der herrschafft darumb vergleichen. V. R. W.

Nr. 5.

TARTU MAAKOHTU PROTOKOLL AASTAST 1632, LK, 3.

Eodem die [5. Julij]. Karrifer.

Karrifer Hans, Jurrij, Tullipan Andres, Jane und Steffan, 5. Pawren daselbst,

[con]tra die fraw Wrangelsche zu Ellistfer

In puncto streitiger hewschlege.

Beruffen sich uff Zeuge, benandtlich Hans Simuck ein Warastisch Pawr, und Weddo Rein ein Weszlershofisch Pawr, Noch uff Ebbo eine Warastische Pawrinne.

Beklagtinnen itziger Ampttman Hinrich Simonzon beneben dem vorigen Ampttman Lorentz Larszon furgetreten, berichten, das der

h. Statthalter zu Dorpff inrer *Principalinnen* die grentze, nemblich die streitige hewschlege beneben den holm, wie sie dieselbe itzundt halten, angewiesen.

[lk. 4.]

Primus testis Hans Simuck beeydiget und befraget.

1. ob Er die richtige grentze wisze? R. ehe der Moscowiter hier ins Landt gefallen, sey Er 18. Jahr alt gewesen, da seindt die hewschlege bei der Muscowiterschen Zeiten vom Dorff Karrifer gemeyet worden, es hab auch ein Ruzsich Bojar alhier im Dorff gewohnet, Wisze sonst keine grentze, ei heiszt Jewere.

2. ob Jhme auch gedencke, das die Karrifersche Pawren die streitige Hewschlege sonst gemeyet? R. Ja, sie haben die hewschlege bei der alten Teutschen Zeiten fur des Moscowiters einfall, bei des Muscowiters Zeiten, auch folgendts bei der Polen Zeiten gemeyet.

3. ob die streitige hewschlege an die Warrasche grentze stoszen? R. Ja.

Secundus Testis Weddo Rein beeydiget und befragt, was Jhme wiszend sey? Sagt, Er hab gesehen, das die leute so in diesem Dorff Karrifer vorhin gewohnet, uff die streitige hewschlege Jewere genandt, gemeyet haben, das Dorff Karrifer hab nach Fätenhoff zur arbeit gegangen. *Causa scientiae*, Er sey sein Diener gewesen, und wie Konig Caroll ins Landt angelanget, sey Er von Fäten abgekomen. Von der grentze wisze Er nicht, nur das Er gesehen, das die Kurrifersche Pawren vorhin alldar gemeyet, den hoff Kagifer aber hat h. Wrangell erstlich bei Konig Caroli Zeiten einbekommen.

Die 6. Julij. Ellistfer.

Die dritte Zeuginne Ebbo, welche uff Karrifer nicht gegenwertig gewesen, ist an Eydes statt befragt? 1. ob sie die grentze wisze? R. von den grentzen wisze sie nicht, aber h. Wrangell hab das Dorff Kipus gekaufft 9. Jahr zuvohr, ehe Konig Carl das Stifft Dorpath eröbert hatt. 2. Ob die Karrifersche Pawren die streitige hewschlege gemeyet? Sagt, wie sie in die hutung gegangen, hab sie gesehen, das das Viehe aus dem Karriferschen Dorff uff die streitige hewschlege Jewere gangen, und die Pawren deszelben dorffs haben es gemeyet, benandtlich Tamme Reen, Kame Hinno, Luca Michell, Suszy Lillo, Korrili Jack, Sack Mandicken, Enus Thomas, Nerry, Jlkze Thomas, Poinzi und Kuwasch. 3. Ob die streitige hewschlege an die Warrasche grentze stoszen? R. Ja. *Causa scientiae*. Das sie im Dorff daselbst gebohren, hab noch allzeit die stuppen, darauff das hew gestanden, Jährlich mitt verbrennen helffen.

H. Bougdan *protestiret*, weill noch ein Zeuge mit krankheit befallen, wofern Jhme derselbig oder jemandt anders zu diesem actu noch dienlich, solches an seinen Rechten nicht verfanglich sein mag.
[Ik. 5.]

Der Ämpptman vff Ellistfer Hinrich Simonszon endtschuldigt und bewahrt sich, das Er keine Vollmacht von der Fraw habe, und weill Sie selbst nicht zur stelle, auch der h. Statthalter zu Dorpat dem vorigen Ämpptman solches angewiesen, bittend das es bei des h. Statthalters anweisung bisz zu der Frawen widerkunfft, welche Sie täglich vermuheten, verbleiben möge.

Jst verabscheidet,

Weill aus der Zeugen aussage, die ursache ihrer wiszenschafft wegen der grentze ungewisz, Beklagtinne selbst nicht zur stelle, keine Vollmacht hinter sich verlaszen, auch dero gewesener Ämpptman Lorentz Larszon hierneben berichtet, das Beklagtinnen solche streitige hewschlege beneben den holm vom itzigen h. Statthalter zu Dorpft angewiesen, Alsz wirdt die sache umb beszer nachricht und Beweisz bisz kunfftig Landtgericht verschoben, inmittelst bleibt es darbei, was der h. Statthalter einem jeden theill zugeeignet.
V. R. W.

Nr. 6.

TARTU MAAKOHTU PROTOKOLL AASTAST 1632, LK, 34.

Oinas Todze [con]tra Harri Mick

Jn *puncto arborum caesarum*.

Klagt, das beklagter 12. kirschbeume aus seinen gardten ausgehawen.

Beklagter gibt fur, das fewr sey darin gekommen, wordurch Er sie abgehawen. Berufft sie uff die fruchtbare Hofes beume, so auch verdröget.

Der Cubias berichtet, das eine Kate uffm Hofe abgebrandt, wordurch die Hofes beume verdröget, aber die beume so Beklagter abgehawen, seindt vom fewr nicht verbrandt, seindt auch sonst nicht dröge gewesen und so nahe beyeinander gestanden, das kein grasz darunter gewachsen.

Jst verabscheidet

Laut des 18. Capitt. *lib. 6. de Leg. Suec, de jure aedificanti*, Weill Beklagter 12. fruchtbare kirschbeume abgehawen, soll Er 40. m. Schwed. dem gericht erlegen. V. R. W.

Hierauff hatt Harri Mick bezahlt L. RD. 13. ferdinge.

TARTU MAAKOHTU PROTOKOLL AASTAST 1632, LK, 65.

Nicolaus Langenberg hatt ferner zu verstehen geben, das 2. seiner Pawren Michell Lettlen und Bartelt der Weber (welche keine Veldtlande, hewschlege oder Viehedrifft haben, sondern sich nur newlich im Busche gesetzt) erstlich in der Kirjenpeische Revision uff $\frac{1}{2}$ haken verzeichnet, darnach aber vom h. Valentin, Trost uff 1. gantzen haken revidiret. Batt solches zu verzeichnen und das es durch die nechste Revision, weill es den armen leuten unmöglich zu bezahlen, geendert werden mochte. Worauff Jhme dieser Schein ertheilet, und hiermit an die *Revisoren* gewiesen worden.

A. Perandi.

Jooni N. I. Karejev'i elust ja ajalooteaduslikust tegevusest.

Üldise, eriti kesk- ja uue ajalooga tegelevad Vene ajaloouurijad on oma töötamistingimustelt asetatud mitmeti raskemasse seisundisse kui nende ametivennad Lääne-Euroopas. Eraldatud teatava vahemaaga Lääne-Euroopa kultuurikeskust, on nad tunduvalt takistatud vastava ajaloolise allikainese ja teadusliku kirjanduse hoiukohtade — arhiivide ja raamatukogude — kasutamisel. Ka puuduvad Venemaal Lääne-Euroopa ajaloo uurimise alal kestvamad traditsioonid ja pikema aja jooksul orgaaniliselt kujunenud uurijate koolkonnad, mille liikmena igal uustulnukal ikkagi julgem liikuda. Sellest johtubki Vene üldajaloolaste enamiku juures tähelepandiv julguse ja iseseisvuse puudus, mille üle omal ajal õigusega kaebas teenetrikas Vene ajaloo suurmees Sergei Solovjev. Sellele lisandub uurimisenergiat halvav asjaolu, et vene keeles kirjutatud uurimused selle keele vähese mõistmise tõttu Lääne-Euroopas (kehtib ju veel praegugi vana kirjatarga sõna: *rossica non leguntur*) jäävad harilikult Euroopa kultuuriilmale tundmatuks maaks ega suuda seetõttu edasiviivalt mõjustada vastavate alade viljelemist. Teisest küljest osutub vahemaa olemasolu uurija ja uuritava ala vahel mõnevõrra ajaloolase tööd soodustavaks teguriks: eemalviibijaina ja kõrvaltvaatlejaina võivad Vene uurijad Lääne-Euroopa ajaloo sündmusi ja olusuhteid sageli rahulikumalt käsitleda ja objektiivsemalt hinnata kui Prantsuse, Inglise, Saksa või teiste Euroopa kultuurrahvaste ajalooteadlased.

Ülalloendatud teguritega ongi seletatav esimesel pilgul kummalisena tunduv asjaolu, et Lääne-Euroopa ajaloo uurimine püsis

Venes kaua madalal tasemel, kuid siis äkki hoogustus ja mõnede oma esindajate näol jõudis täieliku küpsuse astmeni, ületades mitmel alal isegi Lääne-Euroopa ajalooteaduse vastavad saavutised nii värske ainese juurdetoomise kui ka uute vaatekohtade ja uurimismeetodite suhtes. Eriti kehtib see vana korra ja Suure Prantsuse revolutsiooni sotsiaalmajandusliku ajaloo käsitlemise kohta, millisel alal XIX sajandi viimasel veerandil kujunes üldiselt tunnustatud suundamäärav Vene koolkond, n. n. *école russe*. Selle koolkonna rajaja, 1931. a. varakevadel surnud N. I. Karejev'i teadusliku tegevuse iseloomustamisele ongi pühendatud järgnevad read.

Nikolai Ivanovič Karejev¹⁾ sündis 1850. a. Moskvas ametniku pojana, veetis lapseea Smolenski kubermangus ja sai keskhariduse ühes Moskva gümnaasiumis, mille lõpetas a. 1869. Keskkoolis harastas ta lingvistikat ja filoloogiat ja avaldas juba a. 1868 oma esimese teadusliku töö klassilise filoloogia alalt: „Фонетическая и графическая система древняго эллинскаго языка“. Moskva ülikoolis, kuhu ta keskkooli lõpetamise järel oli astunud, kaldusid ta huvid prof. V. I. Guerrier' mõjul peagi ajaloolle. Ühes kuulsa bütsantini V. G. Vassiljevskiga kuulus Guerrier sellesse noorte ajaloolaste generatsiooni, kes 60-ais aastais olid komandeeritud Lääne-Euroopasse teaduslikku uurimistööd jätkama ja kes hiljemini avaldasid osa oma töid Lääne-Euroopa keeltes. Alles hiljuti Moskva ülikooli õppejõuks saanud, avas Guerrier oma õppetegevusega Lääne-Euroopa ajaloo käsitlemises Venemaal hoopis uue ajajärgu. 1863. a. ülikoolide statuut ja 1865. a. ajakirjanduse seadus olid teataval määral laiendanud teadusliku ja õppetöö vabadust, võimaldades tegeleda ülikoolis säärase teemadega, mille käsitlemine seni oli olnud keelatud. Guerrier ruttas kasustama seda vabadust ja hakkas esimesena pidama loenguid vana korra ja Prantsuse revolutsiooni üle. Ka korraldas ta esimesena süstemaatilisi seminariharjutusi, et viia üliõpilased vahetusse kontakti ajaloolise uurimistöö meetoditega ja võimaldada neile iseseisvat süvenemist allikaisse. Vastandina eelmise sugupõlve idealistlikult meelestatud ajaloolastele-kunstnikkudele (Granovski koolkond) suhtus Guerrier ajaloolisse uurimistöösse suurema kainuse ja teaduslikkusega. Siiski eelistas ka tema ideeliste liikumiste jälgimist, ilma et oleks suutnud neile liikumisile anda sügavamat sotsioloogilist põhjendust ja nad viia kindlamasse kontakti mingi majandusliku või ühiskondliku keskkonnaga. Prantsuse revolutsiooni käsitlemisel jälgis ta näit. pea-

¹⁾ Peale harilikku teatmeteoste vt. tema kohta: П. К[онскій], Къ 25-ти-лѣтію профессорской дѣятельности Н. И. Карѣва, Русская Школа 1897, nr. 4, Н. Дубровскій, Учено-литературная дѣятельность Н. И. Карѣва, Историческій Вѣстникъ 1905, nr. 1, В. Бузескул, Всеобщая исторія и ея представители в Россіи в XIX и начале XX века, I (Академия Наук СССР, труды комиссіи по исторіи знаній, 7), Leningrad 1929, lk. 153—168.

miselt selle poliitilisi nähtusi, eriti revolutsiooni juhtivate tege-
laste ideid. Igatahes avaldas Guerrier esimese tõsise eriteadla-
sena uue ajaloo alal erakordselt suurt mõju kasvavale ajaloo-
laste generatsioonile ja andis kindla koolituse tervele noorte teadus-
meeste plejaadile (Karejev, Vinogradov, Korelin, Vipper j. t.).

Guerrier' seminaridest võttis Karejev üliõpilasena agarasti osa ja kirjutas a. 1872/73 seminaritöö Arthur Young'i kuulsa teose „Travels in France during the years 1787, 1788 and 1789“ üle. Seejuures tuli tal kokku puutuda Prantsuse talurahva seisundi küsimusega, mis tol ajal oli väga pealiskaudselt uuritud. Ka valitses Vene seltskonnas möödunud sajandi 60-ais ja 70-ais aastais äärmiselt elav huvi talupoegade ja üldse agraarküsimuse vastu, mis asjaolu ei jätnud omakord mõjustamata Karejev'i ajalooteaduslikke suuna-
võtteid. Seetõttu valis ta oma kandidaaditöö aineks Prantsuse talu-
poegade ajaloo ülevaate kuni Suure revolutsioonini²⁾ ja otsustas, peale ülikooli lõpetamist 1873. a., jätkata uurimisi selle küsimuse alal. Teotsenud mõne aja õpetajana, õiendas ta 1876. a. suulise magistrieksami ja sai teadusliku komanderingu Prantsusmaale, kus töötas Pariisi arhiives ja raamatukogudes oma magistridisser-
tatsiooni kallal Prantsuse talupoegade olundi üle XVIII sajandi lõpul. Kodumaale tagasi pöördunud, luges ta a. 1878/79 Moskva ülikoolis õppeülesandefäitjana XIX sajandi I poole ajalugu. Sää-
rane kursus oli Venemaal uudiseks, sest seni ei olnud Vene üli-
kooles üldse käsitletud XIX sajandit. Magistridissertatsiooni kaits-
mise järel oli Karejev a. 1879—84 Varssavi ülikooli erakorraliseks professoriks. A. 1884 omandas ta doktorikraadi ja siirdus järgmisel aastal Peterburi, kus sai alguses kateedri Aleksandri lütseumis, 1886. a. ülikoolis ja hiljemini ka kõrgemal naiskursustel. A. 1889 asu-
tati Karejev'i algatusel Peterburi ülikooli juures Ajaloo Selts (Историческое Общество); kauemat aega oli Karejev seltsi esimees ja selle organi „Историческое Обозрѣние“ toimetaja. Ühenduses üli-
õpilasrahutustega tagandas haridusminister N. P. Bogolepov 1899. a. septembris Karejev'i ülikoolist ja naiskursustelt; kuid Aleksandri lütseumis jätkas Karejev oma tegevust kuni 1907. aastani ja pidas 1902. aastast peale loenguid ka polütehnikumi majandusosakonnas. 1906. a. sai ta kateedri Peterburi ülikoolis tagasi ja teotses ülikooli õppejõuna kuni 1923. aastani. 1914. a. asutas ta ajakirja „Науч-
ный Исторический Журнал“, mis aga maailmasõja ebasoodsais oludes läks varsti hingusele. 1910. a. valiti Karejev Vene Teaduste Akadeemia kirjavahetajaks liikmeks ja 1929. a. auliikmeks.

Otsese õppetegevuse kõrval võttis Karejev agarasti osa vene ava-

²⁾ Ilmus hiljemini ümbertõötatud kujul trükkis pealkirja all „Очеркъ исто-
рин французскихъ крестьянъ съ древнѣйшихъ временъ до 1789 года“,
Varssavi 1881, 149 lk.

likust elust: ta teotses vene kirjanikkude vastastikuse abiandmise seltsis, kõrgema kooli tegelaste ühingus, eneseharimist soodustavas ringis, kus m. s. aitas välja töötada tuntud lugemisprogrammid eneseharimiseks, ja kadettide erakonnas, mille esindajana oli Peterburi linnavolinikuks ja I Vene riigivolikogu liikmeks.

Nikolai Karejev'is ei ole meil tegu ainult Lääne-Euroopa ajaloo eriteadlasega, vaid ka mentaliteedilt ja ellusuhtumiselt tüübilise „läänlasega“, kelle auväärse, imposantse välimuse all peitus korrektse ja humaanse kultuuriinimese hing. Oma esinemises veidi külm, asjalik ja nõudlik, osutas Karejev lähemas läbikäimises siiski suurt vastutulelikkust, heatahtlikkust ja isegi südamlikkust. Need hingeomadused avaldusid täies ulatuses tema neljapäevaõhtustel jour-fixe'idel, mil ta nooremad ja vanemad õpilased, paljud neist juba ise õppejõud, ta sõbralikus kodus teeklaasi taga istudes kuulasid teaduslikke ettekandeid ja vahetasid nende puhul, tavaliselt ülielavalt, mõtteid. Neist kõrge teadusliku pingega ja tiheda kultuurilise atmosfääriga koosviibimistest on allakirjutanu säilitanud kõige paremad mälestised. Kõnelejana polnud Karejev oma kuiva asjalikkuse tõttu eriti armastatud. Ka asetas ta ise oma õppe-tegevuses pearõhu seminariharjutustele, kus alles täies suuruses avaldus ta harukordne eruditsioon ja ta väljapaistev töömeetod. Oma pika eluea jooksul kasvas ta suure hulga kindlas teaduslikus meetodis vilunud ajaloouurijaid ja õpetajaid. Omandanud suure populaarsuse oma kodumaal, leidis Karejev tunnustust ka välismaa eriteadlaste ringkonnis: *le doyen des historiens russes* kutsus teda Albert Mathiez, nüüdisaja suurim autoriteet Prantsuse revolutsiooni uurimise alal, hinnates väga kõrgelt ta teeneid Prantsuse XVIII sajandi ajaloo valgustamisel³⁾.

N. I. Karejev'i määratu suurt, mitmekesisist ja laiaulatuslikku teaduslikku produktsiooni, mis koostub 350 raamatust, kirjutisest ja arvustisest, võime käesolevas iseloomustada ainult kõige üldisemais joontes. Ala, mil Karejev omandas tunnustatud nime ja rajas terve koolkonna, oli Prantsuse ajalugu XVIII sajandil — vana kord ja revolutsioon. Siin väärib esijoones meie tähelepanu ta magistriväitekiri „Крестьяне и крестьянский вопросъ во Франци въ послѣдней четверти XVIII вѣка“, Moskva 1879, XXII + 491 + LXXXIX lk. Prantsuse talurahva seisundit XVIII sajandi lõpul uurides tuli Karejev'il liikuda pea täiesti neitsilikul pinnal, sest ei üldised Prantsuse revolutsiooni ajalood ega Prantsuse talurahva ajalugu käsitlevad teosed ei olnud kuigi palju tähelepanu pühendanud talupojaseisuse agraarsotsiaalseile vahekorrale Prantsuse revolutsiooni eel ja selle ajal. Ometi oli selle küsimuse kohta olemas väga rikkalikku ainet: kaasaegseid

³⁾ Annales historiques de la Révolution française 1925, mai-juuni nr.

brošüüre ja mitmesuguseid trükkimata ürikmaterjale, mida seni peale Tocqueville'i oldi kasustatud äärmiselt vähe ja mille väärtust ei osatud tarvilikul määral hinnata. Selle materjali läbitöötamisega avas Karejev hoopis uued väljavaated vana korra sotsiaalmajandusliku külje uurimises. Enne Karejev'it oli Prantsuse talupoegade seisundi kirjeldamisel rõhutatud peamiselt kaht momenti: 1) vana korra lõpul polnud talupoeg enam pärisori, vaid suures enamikus isiklikult vaba, 2) talupojal lasus äärmiselt raske riiklikkude j. t. kohustiste koorem. Seevastu asetab Karejev pearõhu nende agraarsete ja sotsiaalsete vahekordade kirjeldamisele, mis määrasid talurahva kui põlduhariva seisuse olukorra, ja selgitab talurahva suhteid kuningavõimuga, senjööridega ning kodanlusega, lähtudes Prantsuse tolleaegse agraarkorra põhialustest ja arvestades eri ühiskondlikkude klasside vastavaid huve ning püüdeid.

Pikemalt peatub Karejev talupoegade majanduslikul seisundil ja näitab, et põlduhariv maarahva mass koostus neil ajal kahest erihuvidega kihist — iseseisvaist talupidajaist, kes harisid oma maatükke eraomandi või rendi alusel (n. n. *laboueurs*), ja maataurahvast, kes teenisid sulastena talupidajate juures või hankisid ülespidamist juhuslikust päevatööst (n. n. *manoeuvriers*). Pidades talupoegade maaomandit enne revolutsiooni väga piiratuks, väidab ta, et enamik talupidajaid saanud oma maa senjööridelt rõhuva naturaarendi alusel harimiseks (n. n. *métayers*, pooleteramehed). Edasi peatub Karejev talumaadel lasuvail feodaalseil koormustel senjööride heaks, mis moodustasid teatava endisist ajast säilinud anakronismi, ja enne revolutsiooni esilekerkivail kodanliste kihtide püüdel Inglise eeskujul üle minna intensiivsemale suurpõllukultuurile farmide-süsteemi alusel; ei feodaalide rippumine iganud feodaalõiguste küljes ega kodanliste elementide taotlused uue agraarsüsteemi teostamiseks ei olevat arvestanud talupoegade reaalseid huve.

Säärase agraarkorra pahemuste tagajärjeks olnud rida vastuoksusi: 1) viljast olnud sageli puudus, kuid samal ajal jäetud liiga raske kohustistekoorma tõttu paljud maad sööti, 2) farmeritele ei jätkunud töökäsi, kuid külad ja linnad olnud täidetud tööta hulkurite ja kerjaste karjadega, kes olid oma maalapid maha jätnud, 3) talupoeg, kes oleks pidanud vilja müüma, olnud sageli madalast põllukultuurist tingitud ikalduste mõjul sunnitud ise vilja ostma või laenama. Samal ajal ei olevat ei vana korra lõpul ega revolutsiooni ajal talupojaküsimust tervikuna täies ulatuses üles seatud, vaid tolle aja kirjandus ja seaduseandlus piirdunud selle küsimuse käsitlemise ja lahendamisega osade kaupa. Maaolude vähese tundmise ja vähese huvi tõttu talurahva vastu olnud prantslased XVIII sajandi lõpul väga halvasti ette valmistatud agraarküsimuse kar-

dinaalseks lahendamiseks talurahva huvides. Kõigil neil põhjusil olnudki talurahva küsimuse lahendamine revolutsiooni ajal puudulik ja toimunud osade kaupa, enam-vähem juhuslikult, peamiselt poliitiliste kaalutluste mõjul.

Värske, seni kasustamata arhiiviainese põhjal koostatud Karejev'i dissertatsioon moodustas oma laiajoonse probleemiseadlusega, valju teadusliku meetodiga ja vaatekohtade kindlusega ning selgusega esimese ulatuslikuma objektiivse uurimuse vana korra ja revolutsiooni sotsiaalmajandusliku ajaloo alal ja avaldas suurt ergutavat mõju nii Venes kui ka Lääne-Euroopas⁴). Eriti pühendusid Vene uurijad Lučitski, Kovalevski j. t. Karejev'i töös käsitletud probleemide uurimisele ja täiendasid selle tulemusi uute materjalide liigitõmbamisega ja eri küsimuste üksikasjalisema valgustamisega. Kuigi Karejev'il hiljemini tuli, oma järglaste saavutisi arvestades, mõnest oma väitest loobuda (näit. kummutas I. V. Lučitski ta teesi talurahva maaomandi vähese levimise kohta enne revolutsiooni), püsib suur osa ta dissertatsioonis avaldatud seisukohti ka praeguselgi momendil kõikumatuks.

Selle esikteose kõrval, mis oma meetodilt ja esituselt on kahtlemata Karejev'i kõige parem uurimus, on tema sulest ilmunud rida väiksemaid töid Prantsuse revolutsiooni kohta. Käesoleva sajandi teisel aastakümnel töötas ta kauemat aega teose kallal, mis pidi käsitlema Pariisi sektsioonide mõju Suure Revolutsiooni käigule. Selle äärmiselt tähtsa küsimuse kohta oli küll olemas E. Mellié eriuurimus „Les sections de Paris pendant la révolution“ (1898), kuid et Mellié tundis ainult üht osa sektsioonide kohta käivast arhiiviainest ja käsitles rohkem sektsioonide korraldust ja siseelu kui nende poliitilisi väljaastumisi revolutsiooni tähtsamail momentidel, siis tunti vajadust küsimuse üksikasjalisema ja põhjalikuma käsitluse järgi. Karejev'il õnnestus leida mitmed seni kadunuks arvatud sektsioonide protokollid (osa sektsioonide protokollest põles ära politseiprefektuuri arhiivis kommuuni mässu ajal a. 1871) ja muud materjalid, kuid maailmasõja ja sellele järgneva revolutsiooni tõttu ei jõudnud ta kokku koguda kõike asjakohast ainet. Seepärast jäi kavatsetud suurem uurimus sektsioonide kohta lõpetamata. Kuid siiski jõudis ta sel alal avaldada rea senitundmatuid dokumente Vene Teaduste Akadeemia väljaandeis (Записки Академии Наукъ, 1912, 1914) ja mitu väiksemat tööd ning kirjutist⁵), mis valgustavad

⁴) Alfred Maury avaldas Karejev'i töö kohta pika referaadi ajakirjas „Journal des Savants“ 1880, nr. 7—9; täielikus prantsuskeelses tõlkes ilmus töö alles a. 1899. Fustel de Coulanges hindas seda teost kõrgelt ja Karl Marx kirjutas M. M. Kovalevski'le (avaldatud ajakirjas „Былое“ 1923) nimetas seda suurepäraseks (excellent).

⁵) Парижскія секціи времяя французской революціи, Peterburi 1911, La densité de la population des différentes sections de Paris pendant la

uutelt seisukohtadelt mitmeid Suure Revolutsiooni momente. Näit. esitab ta huvitavaid lisaandmeid selle kohta, kuidas suhtusid eri sektsioonid konvendi ja kommuuni vahelisse võitlusse 9. thermidori riigipöörde ajal, tõestab, et 13. vendemière'i mässul ei olnud rojalistlikku ilmet jne.⁶⁾

Edasi on Karejev avaldanud väga pika ja üksikasjalise ülevaate Prantsuse revolutsiooni histograafia üle: „Историки французской революции“, I, 286 lk., II, 301 lk., III, 306 lk., Leningrad 1924, mis moodustab oma ulatuselt ainulaadilise töö selle küsimuse kohta. 1. köide käsitleb Prantsuse ajaloolasi XIX sajandi I poolelt, 2. köide — Prantsuse ajaloolasi XIX sajandi II poolelt ja XX sajandilt, 3. köide — Prantsuse revolutsiooni uurimist väljaspool Prantsusmaad. Tähtsamate uurijate teoseid refereeritakse selles suure objektiivsusega koostatud ülevates osade või isegi peatükkide kaupa. Teose peamiseks puuduseks osutub asjajolu, et autor, korjates selle koostamiseks materjale juba 1888. aastast, siiski ei ole saavutanud küllalist bibliograafilist täielikkust, eriti saksa uurijate tööde suhtes⁷⁾. Ka kannatavad eri uurijate iseloomustused Karejev'i juures teatava värvituse ja kuivuse all⁸⁾. Igatahes on see mahukas töö teretulnud käsiraamatuks igaühele, kes lähemalt tegeleb Prantsuse revolutsiooni ajalooaga.

Teine ala, mil Karejev armastas liikuda, oli Poola ajalugu. Selle viljelemiseks sai ta nähtavasti tõuke oma viibimisest Varssavis a. 1879—85. Töös „Очеркъ истории реформационнаго движения и католической реакци въ Польшѣ“, Moskva 1886, käsitleb Karejev reformatsioonilist liikumist Poolas, rõhutades eri ühiskondlikkude klasside erinevat suhtumist sellesse liikumisse, eriti szlachta ja vaimuliku seisuse võitlust. „Падение Польши въ исторической литературѣ“, Peterburi 1888, on historiograafilise ilmega teos, mis annab hindava ülevaate Poola riigi jagamise kohta

révolution, Paris 1912, Политическія выступления Парижскихъ секцій..., Русское Богатство 1912, Роль Парижскихъ секцій въ переворотѣ 9 термидора, Peterburi 1914, Было ли Парижское возстаніе 13 вандемьера IV года роялистическимъ? (Сборникъ въ честь В. П. Бузескула, Harkov 1914) jt.

⁶⁾ Sektsioonide kohta käivate uurimiste tulemusi kasustas Karejev oma populaarses Prantsuse revolutsiooni ajaloos „Великая французская революція“ (ajakirja „Нива“ lisa), Peterburi 1918, 418 lk.

⁷⁾ Näit. puuduvad Karejev'il sellised omal alal väljapaistvad uurimused, nagu R. Red slob, Die Staatstheorien der französischen Nationalversammlung von 1789, Leipzig 1912, E. Zweig, Die Lehre vom Pouvoir Constituant, ein Beitrag zum Staatsrecht der französischen Revolution, Tübingen 1909, K. Löwenstein, Volk und Parlament nach der Staatstheorie der französischen Nationalversammlung von 1789, München 1922, jt.

⁸⁾ „Karejev gehört zu den fleissigsten, wenn nicht zu den geistvollsten russischen Historikern“, tähendab üks saksa arvustaja, seda teost iseloomustades (Historische Zeitschrift, Bd. 135, 1927).

käivast kirjandusest. Poola seimide ajaloo ülevaate moodustab teos „Исторический очеркъ польскаго сейма“ (1888), kuna tööke „Польскія реформы въ XVIII вѣкѣ“ (1890), käsitleb Poola reformikatseid XVIII sajandil. Kuigi ülevaatlilikud ja kergesti loetavad, ei paku Karejev'i tööd Poola ajaloo alal palju teaduslikult uut ja on praegusel ajal mitmes suhtes juba vananenud.

Suure agaruse ja andumusega on Karejev töötanud ajaloo teooria, ajaloo filosoofia ja sotsioloogia alal. Ajaloo filosoofia põhiprobleeme käsitleb ta kõige pealt oma mahukas doktori-väitekirjas „Основные вопросы философии истории. Критика исторіософическихъ идей и опытъ научной теоріи историческаго процесса“, I—II, Moskva 1883, 456+400 lk. Teose esimene köide sisaldab ajaloo filosoofia olemuse ja ülesannete iseloomustuse, teine köide — progressi teooria teaduslikkude aluste käsitletu. Selles ajalooliskriitilise iseloomuga uurimuses tenakse suurejooneline katse püstitada need metodoloogilised põhimõtted, mis võiksid olla ajaloo filosoofia ja progressi teooria aluseks, ja esitada ühiskonna- ja vaimuteaduste — filosoofia, psühholoogia, sotsioloogia, antropoloogia j. t. — tulemuste sünteesina ajalookäigu, ajaloolise evolutsiooni ja progressi, üldine teaduspärane teooria. Autor ise rõhutab teose eessõnas, et ta olevat enda ülesandeks seadnud „обозрѣть предметъ во всей его полнотѣ и широтѣ“ (lk. IV). Ja tööpoolest on Karejev'i väitekirja sisu äärmiselt mitmekesine ja kirju: siin käsitletakse peateemaga kuidagi seotud küsimusi õige erilaadilistelt aladelt ja vaadeldakse vastavaid probleeme nii nende ajaloolises arengus kui ka nende seisundis selle töö kirjutamise ajajärgul. Peatugem käesolevas ainult mõnel üksikul momendil selle teose kirevast rohkearvuliste probleemiseadluste ridamikust.

Karejev oli üks esimesi, kes hakkas süstemaatiliselt tegelema ajalooteaduse olemuse ja põhialuste teoreetilise selgitamisega. Ta lähtus seejuures A. Comte'ist, kes oli jaotanud teadused abstraktseiks ja konkreetseiks, omistades esimestele ülesande avastada nähtuste üle valitsevaid seadusi ja teistele — rakendada avastatud seadusi olevate konkreetsete esemete suhtes. Ainult leidis Karejev, et Comte'i färminid võivad mõnes suhtes tekitada eksiarvamisi (näit. ei vii iga abstraherimine kaugeltki seaduste avastamisele) ja asendas nad seetõttu uutega: nähtuste üle valitsevaid seadusi uurivad teadused nimetas ta nomoloogilisteks ja nähtusi kirjeldavad ja uurivad teadused — fenomenoloogilisteks. Ajaloo aetas Karejev fenomenoloogiliste teaduste hulka, ennetades järelikult kümnekonna aasta võrra W. Windelband'i, kes omas kuulsas, 1894. a. ilmunud rektoraadikõnes „Geschichte und Naturwissenschaft“ jaotas teadused nomoteetilisteks ja idiograafilisteks ja iseloomustas ajalugu kui tüübilist idiograafilist teadust. Kui Windelband'i teaduste-jaotus

ja vastav terminoloogia, eriti tänu H. Rickert'i poolt töös „Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung“ (1902) teostatud süvendamisele ja edasiarendamisele, pääsis üldiselt maksvusele, võttis Karejev tärmini „idiograafiline“ tarvitusele ebamäärasema „fenomenoloogiline“ asemele, kuid hülgas tärmini „nomoteetiline“, eelistades enda poolt loodud sõna „nomoloogiline“. Igatahes tuleb tunnustada Karejev'i ajalist prioriteeti praegu ajaloolaste hulgas üldiselt levinud teooria loomise suhtes ajaloo kui konkreetseid nähtusi käsitleva teaduse kohta.

Ajaloo filosoofia ei kuulu Karejev'i arvates puhtal kujul ei nomoloogiliste ega fenomenoloogiliste teaduste hulka, sest selle sisuks olevat ideaalne normide ilm ja ülesandeks — leida inimkonna elus toimuvate muudatuste kõrgem mõte. Ajaloo käigu vaatlemisel tulevat ajaloo filosoofil end lasta juhtida progressi idee Ariadne lõngast, mis võivad mõttestada inimkonna mineviku labürindi lugematuid üksikasju ja anda inimlikele toimingule ning püüdeile mingi kõrgema õigustuse ja sanktsiooni. Järelikult rõhutab Karejev hindamise tarvet ajaloo filosoofias ja esitab omapärase teleoloogilise progressi teooria. Progress esineb tema käsituses mingi kõrgema hüvena, mis teostub ajaloo käigus ja avaldub üldnimiliku arengu taseme järjekindlas, järkjärgulises tõusus. Ajaloo käik moodustavat isiku ja teda ümbritseva üleorgaanilise keskkonna, kultuuriliste ja sotsiaalsete eluvormide, vastastikuste mõjustuste kogumi. Progress sisalduvatki selles ajaloo käigu üldarengule omases tõsiasjas, et isiku elu ikka enam rikastuvat ja vabanevat, kultuursotsiaalse keskkonna kohaldudes isiku arengu nõudeile.

Karejev'i doktoriväitekiri moodustab huvitava katse rakendada Vene subjektiivse sotsioloogilise koolkonna — P. Lavrov'i, N. Mihailovski j. t. — põhiideid laiajoonelise ja teaduspärase ajaloo filosoofilise süsteemi loomiseks. Aaflemise originaalsuselt ja mõttetarvusest ei küüni Karejev kaugeltki mainitud sotsioloogide poolt saavutatud ideeliste kõrgusteni ega suuda anda enda vaateile igakord küllaliselt selgeid kontuure. Kuid seevastu ületab ta oma eelkäijad küsimuste igakülge meetoodilise sõelumisega, nende kaine, objektiivse käsitlemisega ja eriti oma eruditsiooni laiuusega. Karejev oli esimesi ajalooteaduse teoretikuid, kes hakkas väärtustamise ja hindamise momente üle kandma ajaloo teooriasse ja sotsiaaleetilise subjektiivismi esindajana õigustas inimkonna arengu tulemuste hindamist sotsiaalsete ja eetiliste ideaalide seisukohalt. Kui Karejev'il seejuures ei õnnestunud luua täiesti terviklikku ajaloo filosoofilist süsteemi ega teha kindlat vahet hindamisprintsipi eri rakendusviiside vahel ajaloo filosoofias ja ajaloo teoorias, kui W. Dilthey Karejev'i doktoritööga ühel aastal ilmunud teoses „Einleitung in die Geisteswissenschaften“ (I, 1883) vast mõnes suhtes selgemini fikseeris

vajaduse rakendada vaimuteadustes, eriti ajaloos, väärtuse, eesmärgi ja normi kategooriaid, ja kui H. Rickert ning A. Lappo-Danilevski hiljemini väärtusotsustuste tarvitamist ajalooteaduses põhjendasid mitmete uute metodoloogiliste kaaluflustega, näit. vajadusega kõrvaldada materjali valikuga seotud raskused mineviku nähtuste aksiooloogilise analüüsi abil, — kuulub Karejev'ile ka siin ikkagi teatav prioriteet väärtustamise ja hindamise kategooriate rakendamises ajalooteaduse teenistusse.

Teatava täienduse Karejev'i doktoritööle moodustab tema uurimus „Сущность исторического процесса и роль личности въ истории“, Peterburi 1890, 627 lk. Selles teoses püütakse selgitada ajaloo protsessi objektiivset olemust ja leida vastus küsimusele: kuidas üldse toimub ajalugu. Olles Karejev'i enda õige tunnustuse järgi palju küpsem ja algupärasem tema eelmisest tööst, käsitleb see uurimus võimaliku üksikasjalisusega üht, kitsalt piiritletud probleemi, nimelt isiksuse osa ajaloo käigus. Tol ajal Venes aktuaalset, masside eluvõitlusest väljakasvanud praktilist dilemmi: kas isik või massid, vaadeldakse selles teoses süstemaatiliselt, teatava akadeemilise kuivuse ja objektiivsusega. Teose esimene pool selgitab isiku osa pragmaatilises ajaloos, s. t. ajaloo sündmustes, teine pool on pühendatud isiku osale kultuuriajaloo, s. t. eluvormide ja olusuhete evolutsioonis, kuna teose lõpul käsitletakse pragmatismi ja kultuuri vastastikuseid mõjustusi.

Karejev lähtub kahest, diametraalselt vastupidisest vaatekohast isiksuse tähtsusele, millest üks (Carlyle j. t.) näeb ajaloos ainult suurte isikute, „kangelaste“, teotsemise produkti, teine aga rõhutab isiksusetult toimuvat arengut (*évolution spontanée* mõiste A. Comte'il ja darvinistlikus sotsioloogias, karjaelu mõiste Tolstoil j. t.). Karejev ei poolda säärast järsku probleemiseadlust ja rõhutab rohkem nüansseeritud käsitluse tarvilikkust. „Kangelaste“ ja „massi“ vanekorra küsimus kuuluvat tema arvates eriküsimusena üldisemasse probleemi ühe inimese mõjust teisele. Olevat vaja üldisel kujul selgitada, kuidas ühtede inimeste teod mõjustavad ja põhjustavad teiste inimeste tegusid. Karejev püüabki üksikasjalisemalt vaadelda pragmaatilise kausaalsuse mõistet ja selle eri avaldusi, kasutades selleks mitme teaduse — filosoofia, psühholoogia, teaduste loogika ja kriminalistika — poolt saavutatud tulemusi. Oma analüüsis jõuab ta isiksuse tegevuse relatiivse sõltumatuse ja omapärasuse tunnustamisele, kuid ei eita siiski seejuures üldiste tegurite ja põhjuste mõjuavaldusi isikuile. Seni harrastatud järsu skeemi: kas isik või massid, asemele asetab ta isikute iseseisvuse kohta väga komplitseeritud vastasmõjustuste astmestiku. Isiksus avalduvat eri indiviiduumes väga erisuguse tugevuse ja pingsusega; eri isikud töötavat väga erisugusel kujul läbi need mõjustused, mis neile avaldab neid ümbritsev sotsiaalne

ja kultuuriline keskkond. Mis puutub suurtesse ajaloolistesse isikusse, siis töötavat nad need ühiskonna mõjustused enam-vähem iseisvalt ümber, vastavalt oma tegevuse erilistele psüühilistele ja sotsiaalsele tingimustele. Seetõttu nad Karejev'i arvates mitte ainult ei kiirusta või ei takista sündmuste käiku, vaid võivad seda isegi juhtida.

Käsitledes isiku osa olustikuliste eluvormide evolutsioonis, rõhutab Karejev, et kultuuri elemendid arenevad mitte ainult mingi impersonaalse sisemise loogika mõjul, vaid samuti mitmesuguste väliste mõjustuste surve, mille hulka kuuluvad m. s. inimesikute tahtlikud ja teadlikud toimingud. Inimesed osalt jälgendavad algatusvõimetult juba kujunenud traditsioone, osalt aga osutavad algatusvõimet ja omapära, luues ise uusi ideid ja rajades uusi eluvorme; uued ideed siirduvad pika peale oma loojate teadvusest teatavate ühiskondlikkude rühmitiste teadvusse ja levivad massilise jälgenduse kaudu. Samu gradatsioone isiku loova osa suhtes, mis Karejev leidis pragmaatilises ajaloos, konstateerib ta ka isiku ja kultuurikeskkonna vastastikuste mõjustuste alal. Kultuursotsiaalne keskkond püüab isiksustelt röövida nende omapära ja iseseisvuse; kuid isiksused kaitsevad — ühed suuremal, teised vähemal määral — oma individuaalset sõltumatust ja loovad uusi eluvorme, mis massid võtavad hiljemini omaks. Nii esineb Karejev'i arvates impersonaalse orgaanilise evolutsiooni kõrval antropoteoloogiline areng: inimesed mõjustavad oma eesmäärke püstitava ja neid taotleva tegevusega kultuuri evolutsiooni.

Need seisukohad kuuluvad Karejev'i sotsioloogilise aatlemise küpseimate tulemuste hulka ja väärivad nüüdisajalgi arvestamist. Huvitaval kombel langevad nad peajoontes ühte Ameerika sotsioloogi Lester Ward'i vaadefega, mis avaldatud töös „Dynamic Sociology“. Et see töö ilmus a. 1883, Karejev'i oma aga a. 1890, siis oleks võinud oletada Lester Ward'i mõju Karejev'ile, kui Karejev juba oma doktori-väitekirjas (samuti aastast 1883) ei oleks esitanud samasuguseid vaateid isiksuse loovale osale. Oma antropoteoloogiliselt suunalt läheneb Karejev säärasele viimaste aastakümnete juhtivaile sotsioloogidele, nagu G. Tarde, kelle peateos „*Les lois de l'imitation*“ ilmus Karejev'i teosega ühel aastal (1890), G. Simmel j. t. Oma raskepärase vormi ja kuiva esituse tõttu ei äratanud Karejev'i teos ajaloolise protsessi olemusest Venes kaugeltki nii suurt tähelepanu kui tema doktori-väitekirj. Lääne-Euroopale jäid Karejev'i ajalooteoreetilised ideed vene keele vähese levimise tõttu peaaegu täiesti tundmatuks. Kui sajandi vahetusel Saksamaal seoses K. Lamprecht'i väljaastumisega tekkisid ägedad vaidlused individuaalstliku ja kollektivistliku voolu üle ajalooteaduses, võis Karejev neid vaidlusi jälgides õigusega konstateerida: „Mulle pole neis midagi uut!“

Oma ajaloo filosoofilisi ja sotsioloogilisi ideid on Karejev populaarsemal kujul arendanud mõningais vähemais töis, mis osalt on välja kasvanud tema poolt Peterburi ülikooli kõigi teaduskondade üliõpilastele loetud mittesunduslikest üldkursustest n. n. ajaloo entsüklopeedia üle. Neist annab „Введение въ изучение социологии“ (1897) üldise, hästi õnnestunud ülevaate tähtsamaist sotsioloogilistest vooludest, kuna „Общія основы социологии“ (1919) sisaldab tema enda sotsioloogiliste vaadete konspektiivse kokkuvõtte; rida Karejev'i ajaloo filosoofilise ja sotsioloogilise sisuga artikleid, mis alguses ilmunud eri ajakirjades, on avaldatud töös „Историко-философскіе и социологическіе этюды“ (1895). Kui XIX sajandi viimasel aastakümnel ajalooline materialism hakkas Venemaal energiliselt pinda võitma, astus Karejev selle suuna vastu välja ja püüdis näidata, et majanduslikud vahekorrad ei saavat olla terve ühiskondliku ja vaimse kultuuri aluseks. Ta vastavad, osalt poleemilise iseloomuga artiklid, mis on kogutud töös „Старые и новые этюды объ экономическомъ материализмѣ“ (1896), ei osuta siiski erilist mõttesügavust. 1907. aastast peale luges Karejev Peterburi kõrgemal naiskursustel ajalooteaduse teooria ja ajalookäigu teooria üle. Neist loenguist on välja kasvanud tööd „Историка (теорія историческаго знанія)“ (1913) ja „Историология (теорія историческаго процесса)“ (1915), mis on eeskätt määratud käsiraamatuiks ajaloo üliõpilastele.

Karejev'i ajaloo filosoofilised ja sotsioloogilised ideed on leidnud õnneliku rakenduse tema suurelatuslikus Lääne-Euroopa ajalooos „Исторія Западной Европы въ новое время (развитіе культурныхъ и социальныхъ отношеній)“, I—VII, Peterburi 1892—1917. See uue ajaloo üldkursus piirdub Lääne-Euroopaga: omab ju uue aja mõiste teatavat õigustust ja mõtet õigupoolest ainult Lääne-Euroopa ajaloo seisukohast. Seejuures ei sisalda Karejev'i teos Lääne-Euroopa eri maade ajalugude lihtsat summat, vaid vaatleb Lääne-Euroopa ajalugu kui teatavat kultuurajalooliselt homogeenet tervikut, nagu omaette ajaloolist ilma, nagu üht suurt maad, kus toimub mingi ühine ajalugu.

Käsitluse pearõhk on asetatud üldiste arengusuunade selgitamisele; uut aega iseloomustatakse kui keskaegse katoliikliku ja feodaalse süsteemi muhenemise ja lagunemise ajastut; suurema tähelepanuga käsitletakse kaht perioodi, mil see muhenemine toimus eriliselt suure hooga, — reformatsiooni ja Prantsuse revolutsiooni. Teatava üldeuroopalise nähtuse vaatlemisel õpitakse seda üksikasjalisemalt tundma selle maa najal, kus see nähtus avaldus kõige reljeefsemal kujul: renessansi Itaalias, reformatsiooni Saksamaal, absolutismi ja revolutsiooni Prantsusmaal. Kolm tähtsat kultuurirahvast — prantslased, inglased, sakslased — moodustavad peamise

vaatlemisobjekti, kuna teisi rahvaid riivatakse väiksemas ulatuses ja otsekuu mööda minnes.

Uue aja sündmuste ja faktide ajaloo kohta ei anna Karejev'i teos täielikku pilti ja peatub väga vähe diplomaatilistel suhetel ja sõjalistel sündmustel. Seda suurema põhjalikkusega kujutab Karejev Lääne-Euroopa sotsiaalpoliitiliste ja kultuuriliste suhete üldist arenemiskäiku, esitab rea õnnestunud iseloomustusi kultuurajalooliste ajajärkude olemuse ja sisu kohta (näit. humanismi, protestantismi ja valgustusfilosoofia puhul), käsitleb eri peatükis seisuste vahetõrki ja seisundit (näit. ancien régime'i ajal XVIII sajandil) ja jälgib suure üksikasjalisusega tähtsamate poliitiliste ja sotsiaalsete aatlejate ideid ning õpetusi. Mida lähemale olevikule, seda põhjalikumaks muutub Karejev'il ajalooliste nähtuste kujutamine. 1. köide käsitleb ülemineku ajastut keskajast uude aega, 2. köide — XVI ja XVII sajandit, 3. köide — XVIII sajandit. Seevastu on XIX sajandile pühendatud kolm köidet, 4., 5. ja 6., neist viimane pealegi kahes osas, kuna maailmasõjaeelsele 1½ aastakümnele XX sajandi alul on määratud terve, viimane, köide.

Oma meisterliku dispositiooni, perspektiivirikka, laiajoonelise käsitlemise, objektiivse, täpsa ja väikesest, tähtsusetuist üksikasjust hoiduva selge esituse ning hästi läbimõeldud sünteetiliste konstruktsioonidega moodustab Karejev'i kapitaalne Lääne-Euroopa ajalugu erakordse, mõnes suhtes otse ainulaadse ajalooteadusliku saavutise, millele raske leida paralleeli Lääne-Euroopa ajaloolise kirjanduse alal. Seda eeskätt haritud publikule määratud, kuid seejuures rikkaliku bibliograafiaga varustatud teost võib, eriti XIX sajandi suhtes, kasuga tarvitada ka eriteadlane, kes siiski ei tarvitse jagada kõiki Karejev'i ajaloo filosoofilisi ideid ega pooldada tema paljusid seisukohti ja hinnanguid.

Karejev'i kui esmajärgulise populariseerija võimed ajaloolise materjali eeskujulisel disponeerimisel, üksikfaktide sidumisel üldiste ideede, võrdluste ja analoogiatega kaudu ja sümmeetriliste kogupiltide loomisel avalduvad kujukalt ka tema tüpoloogilistes kursustes riikliku olustiku ajaloo üle. Need kursused kujunesid loenguist, mis ta pidas Peterburi poliitehnikumi majandusosakonnas 1902. a. alates, ja koostuvad 5 väikesest köitest: „Государство-городъ античнаго міра“ (1903), „Монархія древняго Востока и греко-римскаго міра“ (1904), „Помѣстье-государство и сѣловная монархія среднихъ вѣковъ“ (1906), „Западно-европейская абсолютная монархія XVI, XVII и XVIII вѣковъ“ (1908), „Происхождение современнаго народно-правоваго государства“ (1908). Iga köide käsitleb võrdleva ajaloolise vaatlemismeetodi alusel eri riigikorra tüüpi selle ajaloolises arengus. Siin ei vaadelda mitte üksikuid konkreetseid ühiskondi ja riike, nagu seda tehakse harilikult ajalooliselt, ega ka ühiskonda ja riike abstraktselt võetuna,

nagu neid uurib sotsioloogia, vaid teatavaid riiklikkude organisatsioonide sotsioloogilisi tüüpe, mis endasse mahutavad teatava arvu ajaloos konkreetselt antud sotsiaalpoliitilisi organisatsioone. Kogu seeria annab oma eri kõiteis ülevaate kõigist tähtsamaist riigikorralduste tüüpidest, välja arvatud barbaaride riigid keskaja esimesil sajandeil, mille kohta Karejev ei jõudnud vastavat tööd avaldada. Kõige huvitavam ja omapärasem oma põhiideelt ning teostuselt on tüpoloogilise seeria teine köide, mis käsitleb vana-aja poliitilist, majanduslikku ja kultuurilist evolutsiooni universaalsete monarhiate võimu all, vaadeldes Läheda-Ida monarhiate kultuurilise traditsiooni kandumist hellenistlikesse riikidesse ja Rooma maailmariiki. Nii on selles köites antiiksete monarhiate tüpoloogilise uurimisega ühendatud Induse ja Ätlandi ookeani vahel asuvate vana maailma rahvaste kultuuritraditsioonide laenamise ja ülekandumise jälgimine maailmaajalooliselt vaatekohalt. Selle sarja kolm viimast köidet moodustavad teatava täienduse Karejev'i Lääne-Euroopa ajaloole.

Oleme peatunud mõnel olulisemal momendil N. I. Karejev'i rikkalikust ajalooteaduslikust pärusest, möödudes vaikimisega ta mõningaistki teoseist ja kirjutisist, m. s. ka ta eeskujulisist keskkoolide ajaloo-õpperaamatuist. Karejev'i isikus on meilt lahkunud suure töövõimega, andekas universaalajaloolane, kes haaras inimkonna minevikku laialt ja sügavalt, ulatuslikkude maailmaajalooliste perspektiivide vaatekohalt. Tema isikus mälestame ka armsat inimest ja humaanset õpetajat, kes on võimsalt edendanud isiksust kasvatavat ja harivat ajaloolist kultuuri ja sisendanud mitmesse generatsiooni, nii Venes kui ka teataval määral meil Eestis, armastust ajaloo kui suure üldharidusliku väärtusega teaduse ja sügavasti rahvaste mentaliteeti mõjustava kultuuriteguri vastu.

P. Treiberg.

A. A. Spitsõn in memoriam.

17. septembril 1931 suri tuntud Vene muinasteadlane Aleksander Andrejevič Spitsõn Leningradis, lõpetades oma surmaga Vene muinasteaduse suure ajajärgu; mille parimaks ja tõsisemaks esindajaks ta oli.

A. A. Spitsõn sündis 1858. a. Vjatka kubermangus Jaranski linnas. Saanud Vjatkas keskkooli hariduse, astus ta Peterburi ülikooli ajaloo-filoloogia teaduskonda ja lõpetas selle 1882. a. kandidaadina. Öeldakse, et tal juba tol korral oleks olnud võimalust jääda edasi töötama ülikooli juurde, kuid ta eelistas pöörduda tagasi oma kodukohta, kus ta tegeles keskkooliõpetajana, samal ajal uurides kodukoha ajalugu ja muinasaega. Spitsõni teaduslik tegevus ja selle tulemusena trükitud tööd leidsid aastate kestes tähelepanu

ka selle aja vastavais teaduslikes keskuis ning 1891. a. kutsuti ta Peterburis töötava Keiserliku Arkeoloogilise Komisjoni (Императорская Археологическая Коммиссия) korraliseks liikmeks. 1909. a. peale luges Spitsõn ülesandel muinasteadust Peterburi ülikoolis, 1914. a. peale ülikoolis ja Keiserlikus Arkeoloogilises Instituudis ajaloolist geograafiat. Vene revolutsiooni järel luges Spitsõn ajutiselt muinasteadust Leningradi ülikoolis, olles ühtlasi liikmeks Aineline Kultuuri Ajaloo Riiklikus Akadeemias (Государственная Академия Истории Материальной Культуры), milleks vahepeal reorganiseerus endine Arkeoloogiline Komisjon. 1926. a. valiti ta Vene Teaduste Akadeemia korrespondeerivaks liikmeks.

Peale loengute õppetegevuse alal pidas Spitsõn arvukaid loenguid muinasteaduslikel kongressel, kodu-uurimise kursusel j. m. Mõõmel korral käis ta õppe- ja uurimistekonnal välismaal.

Tähelepanõav on A. A. Spitsõn'i osa Vene kodu-uurimise organiseerimisel, missuguses liikumises ta, kõrvuti Soome vanemaid kogemusi ja kooli esindava A. M. Tallgren'iga, oli väga populaarne Vene intelligentsi ja uurijate kõige laiemais ringkonnis. „Aleksander Andrejevič'i“, nagu teda igalpool tunt, autoriteet oli teaduslikes seltses ja muuseumides üle Venemaa põhjendatult suur.

Väga liikuv, läbi matkanud suurema osa endise Venemaa territooriumist, tundis ta paremini kui keegi teine Venemaa muinasteaduslikku aimestikku, oli otse nagu mingiks elavaks leksikoniks, kelle poole pöörduti tarviduse korral. Peale haruldase isikliku mälu omas A. A. Spitsõn Vene muinasteadusliku aimestiku kohta pikkade aastate kestes kogutud rikast kirjalikku ainekataloogi, mille kasustamist ta ühesuguse vastutulelikkusega on sageli võimaldanud nii kodu- kui välismaalastele ja mida paaril korral ka allakirjutanu on võinud tarvitada.

Tähtsam kui A. A. Spitsõn'i pedagoogiline tegevus on olnud tema teaduslik uurimistöö. Haruldaset produktiivsena avaldas Spitsõn palju oma aja kohta häid materjalikogusid, ülevaateid ja eriuurimusi, kaevamisaruandeid, arkeoloogiliste kaevamiste ja aimestiku kogumise juhatusi j. m. 1926. a., mil ta valiti Teaduste Akadeemia korrespondeerivaks liikmeks, sisaldas tema tookordne tööde nimestik 289 eri numbrit¹⁾. Seejuures tuleb rõhutada, et paljud A. A. Spitsõn'i tööd märgivad Vene muinasteaduslikus kirjanduses uusi huvi- ja uurimissuundi, käsitledes alu, mis seni olid suurelt osalt seisnud sõõdis. Spitsõn'i eelne ja osalt ka kaasaegne muinasteadus huvitus ja oli teataval viisil asjaarmastajalikult avatletud peaasjalikult Lõõna-Venemaa klassikalisist, sküüiti ja muist rikkaist muinasleideist, andes ka siin puuduliku

¹⁾ Академия Наук СССР. Общее собрание, I заседание, 15. I 1927, nr. 1—30, lk. 93—107. Sealsamas lühikene A. A. Spitsõn'i elulookirjeldus. — A. A. Spitsõn'i lühike biograafia on ilmunud veel töõs Императорское Московское Археологическое Общество въ первое пятидесяти-лѣtie (1864—1914), lk. 337, Moskva 1915.

kaevamis- ja töömeetodi tõttu siiski vähe positiivset teaduslikule uurimisele. Tervest ja õigest uurijainstinktist juhitud, pööras A. A. Spitsõn kõige pealt tähelepanu seni suurelt osalt kõrvalejäänud aladele, Kesk- ja Põhja-Venemaa muinasteadusele. Olles huvitatud Vene muinasaja ajaloolisest ja etnograafilisest perspektiivist, katsus ta, eriti noorema rauaaja ainekust, eraldada etnograafilisi rühmi, uurides vastavalt slaavlaste, soomeste rahvaste, leedulaste, türgi-tatari rahvaste j. t. muistiseid. Kuid ka ajalises perspektiivis püüdis Spitsõn haarata pea kogu Vene muinasaega, avaldades ainekust, tihti heade ülevaadete näol, Vene paleoliidi, neoliidi, pronksiaja, sküütide, vanema ja noorema rauaaja kohta, Lisaks sellele leidis Spitsõn muu kõrval veel aega anda ülevaateid Vene muinasteaduslikust ainekust ka territoriaalselt, avaldades 1896. a. peale umbes paarikümne kubermangu kirjeldise muinasteaduslikust seisukohast.

Vene vanem muinasteadus seisab küll üldiselt, nii meetodiliselt kui oma uurimistulemustelt, võrreldes Lääne- ja Põhja-Euroopa samaaegse muinasteadusega, teataval määral järel ja sama peab osalt möönma ka A. A. Spitsõn'i tööde objektiivsel hinnangul. Samuti on osa A. A. Spitsõn'i poolt esitatud seisukohist, võrreldes Vene muinasteaduse tänapäevaga, vananenud, mida võib ka pidada, mõeldes ajalises perspektiivis, loomulikuks. Eelpool öeldust olenemata, jääb Spitsõn oma aja raamis ja ümbruskonnas keskseimaks ja produktiivsemaks Vene muinasteaduse esindajaks. Spitsõn'i tööd on suurelt osalt väga hoolikalt, süstemaatiliselt ja täpsalt koostatud, säilitades niiviisi heade materjalikogudena väga kaua oma väärtuse, mida kahjuks ei saa öelda suurema osa Vene vanema põlve muinasteadlaste kohta. Seejuures pole Spitsõn avaldanud mitte üksi isiklikult kogutud ja läbitöötatud materjali, vaid ka süstematiseerinud ja toimetanud trükki paljude oma eelkäijate ja kaasaegsete uurimusi ja kaevamisaruandeid, parandades niiviisi viga, mida Vene muinasteaduse kohta alles mainisime.

Ka soome-ugri muinasteaduses on A. A. Spitsõn omale loonud silmapaistva uurijakoha. Töötades territooriumil, mille ainek omab sageli lähedasi kokkupuuteid soome-ugri muinasteadusega, pakub suur osa tema töist viisil või teisel aineid ja lisavalgustust soome-ugri muinasteadusele. Kuid mitte üksi sellelt kaudsemalt seisukohalt; Spitsõn on ka ise avaldanud ning toimetanud trükki rohkesti väärtuslikke monograafiaid ja kokkuvõtteid soome-ugri muinasainestikust. Ta on avaldanud vastava esialgse kokkuvõttega põhja-põhja-aasia ainekust vadjalaste (MAR 20, 29 = Материалы по Археологии России 20, 29), merjalaste (IAK 15 = Известия Археологической Комиссии 15), permi soomesugu rahvaste (MAR 26), ja Okaa soomlaste (MAR 25) kohta, käsitlenud oletatavasti soomestele rahvastele kuuluvat n. n. „gorodišče kultuuri“ jne., mainimata vähemaid kirjutisi ja kaevamisaruandeid eriti Kesk- ja Põhja-Venemaa soomesuguste kultuuride üle. Need tööd on soome-ugri muinasteadusele ja osalt etnograafiale tähtsaks alusvaraks, millest uuemad eriuurimused võivad lähtuda.

Kitsamalt Eesti ainekikku pole A. A. Spitsõn nimetamisväärselt käsitletud.

Raske on praegu loendada ja õiglaselt hinnata kõiki A. A. Spitsõn'i teeneid. Tema töökas ja sümpaatne uurijakuju võib saada õige hinnangu vast alles edaspidi. Kahflemata tuleb A. A. Spitsõn'it oma aja ja ümbruskonna tagaseinal lugeda Ida-Euroopa kesksemate ja produktiivsemate muinasteadlaste hulka, kes eriti Vene muinasteadust on tunduvalt mõjustanud ja edasi viinud.

Ta maeti Leningradi Smolenski kalmistule üksiku puu alla, nagu ta seda ise oli soovinud, sest ka muistsed kääpad on suurelt osalt kasvanud puudega, sümboliseerides surma, aja ja elu vaheldust.

Kaua saab elama mälestus A. A. Spitsõn'ist kui inimesest ja uurijast kõikide maade muinasteadlaste seas.

E. Laid.

Varia.

Märkmeid Nõukogude-Vene kultuurielust.

Kui Nõukogude-Venes uue võimu esimesel aastakümnel peatähelepanu pöörati majanduslikule ja administratiivsele aparaadile, jäid kultuurielus pikemaks või lühemaks ajaks püsima osa endiseist traditsioonest ja korraldusist. Viimaste aastate jooksul ja samuti arvestades varemaid uuendusi, on Nõukogude-Vene kultuurielu siiski juba tähelepanuvõlt reorganiseerunud.

Järgnevas tahab allkirjutanu lühidate märgete näol anda teateid Nõukogude-Vene kultuurielu mõnede muutuste ja uusnähtuste üle, mis võiksid huvitada meie humanitaarteaduste alal töötajaid.

Ainelise Kultuuri Ajaloo Riiklik Akadeemia (Государственная Академия Истории Материальной Культуры), omaaegse Vene muinasteaduses traditsioonika Keiserliku Arkeoloogilise Komisjoni järglane, on Venemaal kujunenud keskmiseks kõrgemaks uurimisinstituudiks muinasteaduse alal. Praegu, mil muinasteadus iseseisva õppeainena ära jääb suuremas osas Vene ülikoolidest ja muuseumid sisuliselt reorganiseeritakse, kujuneb Akadeemia (lühendatult ГАИМК) mitte ainult formaalselt, vaid ka sisuliselt tähtsaks keskkohaks, kust juhitakse ja osalt läbi viiakse süstemaatilised muinasteaduslikud uurimised ja tööd üle kogu maa. Samal ajal on kavatsus Akadeemia juurde asutada eriline büroo, mis peaks ühendust välismaa erialaliste organisatsioonide ja muuseumidega, astuks nendega lähemasse vahekorda, muretseks teadusliku konsultatsiooni eest Vene muinasteaduse eriküsimusis jne. Üksikisiku ja üksiku teadlasega ei arvestata Venemaal praegu enam, kui lüüna üldises programmis; seepärast peaks sealpoolse printsüübi seisukohalt edaspidi võimalikult kõrvale jääma välismaa ja Nõukogude-Vene teadlaste kui üksikisikute otsene teaduslik läbikäimine ja vastastikune konsultatsioon. Kavatselt peaks välismaa teadlased ja organisatsioonid neid huvitavais küsimusis pöörduma otsekohe Akadeemia poole, kes küsimuse omalt poolt annab edasi vastavaile Vene eriteadlastele või eriteadlaste rühmale ning hoolitseb, et küsimus selgitataks ja vastataks. Põhimõtteliselt peaks siis edaspidi teaduslik uurimistöö muinasteaduse alal üle kogu Venemaa olema koondatud riikliku keskasutise kätte, kes esindaks seda ala ka väljaspool teataval määral monopolistina, samuti nagu see praegu on maksev suurema osa Nõukogude-Vene tootvate alade kohta.

Mil määral uus printsiip kergendaks või raskendaks välismaa teadlastele ja asutistele erialalisel küsimisel ühenduse pidamist Venemaaga, pole kogemuse puudusel veel võimalik öelda. Ühelt poolt on põhjust karta, et ühenduse pidamine muutub formaalsemaks ja aeganõudvamaks kui seni. Teiselt poolt võib tehniliselt hästi korraldatuna uuest ühendusviisist olla kasu välismaale, kes ei tarvitse enam pidada mitmepoolset kirjavahetust ja olla kontaktis üksikute teadlaste spetsialisatsiooniga.

Akadeemia ümber praegu koondunud muinasteadlaste valik ja kvalifikatsioon tagab Akadeemia kui juhtiva keskkoha kompetentsi.

Akadeemia väljaandesse kavatakse edaspidi koondada tähtsamate muinasteaduslike uurimuste, samuti tähtsama materjali publikatsioone. Peale seni ilmunud „Soobščenija“ (populaarteaduslik ajakiri) ja „Izvestija“ (kõidete ja vihkude kaupa ilmuv, lühemate uurimuste jaoks määratud) kavatakse algatada uut suuremat seeriat materjali avaldamise jaoks. Akadeemia kirjastuskava võiksime välismaalastena ainult tervitada. Senine seisund, kus erialased artiklid esinesid laialipillatuna kogu Venemaa kõige mitmesugusema ilma ajakirjes ja väljaandeis, tegi nende tarvitamise ja tihti juba nende ülesleidmise väga raskeks ega võimaldanud mingit ülevaadet Vene muinasteaduse jooksva publitsistika kohta.

Keskkohana rahvateadusliku uurimistöö jaoks Nõukogude-Venemaal on mõeldud Instituut SSSR-i Rahvaste Tundmaõppimiseks Teaduste Akadeemia juures (Институт по Изучению Народов СССР при Академии Наук, lühendatult ИПИИ). Nimetatud Instituudi töökavasse kuulub rahvateadus laiemas mõttes, rahvaluule, mitmesugused rahvakombed ja pärimused, aineiline rahvateadus. Eriti rahvaluule alal olevat Instituudil juba tähelepanevad kogud. Praegu on Instituudis valmimas SSSR-i etnograafiline kaart koolide jaoks, edaspidisesse kavva on võetud SSSR-i üksikasjalisema etnograafilise kaardi koostamine ja samuti entsüklopeedia taolise üksikasjalise teatmeraamatu väljaandmine SSSR-i rahvaste kohta.

Perioodilistest publikatsioonidest hakkab Instituut välja andma ajakirja „Советская Этнография“, mis on mõeldud järjena Moskvast 1926. a. peale ilmunud ajakirjale „Этнография“.

Riiklik Ermitaaž Leningradis, mis on teatavasti suurim Vene kunstimuseum, korraldatakse ümber kultuuriajalooliseks muuseumiks sõna laiemas mõttes. Säilitades ta kunstiajaloolise kogud, liidetakse nendega muinasteaduslikud ja nähtavasti teatava piirini ka kultuuriajaloolised. Seejuures ei jagune tulevane muuseum osakonnisse mitte eri distsipliinide järgi, vaid kontamineeritud territoriaalse ja marksistliku printsiibi järgi, sisaldades järgmisi osakondi-sektoreid:

I. Ida sektor (Сектор Востока). Siia kuulub muinasteaduslik, kunstiajalooline ja kultuuriajalooline aineistik nii Muinas-Idast kui Kaug-Idast.

II. Antiikse ühiskonna sektor (Сектор Античного Общества).

III. Lääne sektor (Сектор Запада).

IV. Enneklassiliste ja varaklassiliste ühiskondade sektor (Сектор Доклассовых и Раннеклассовых Обществ). Siia sektorisse kuulub kõrvuti kunstiajaloolise ja muu aineistikuga kõige pealt arkeoloogiline aineistik.

Loendatud sektorid jagunevad omakorda osakonniks. IV-da sektori osakondadeks on:

1) Eelsugukondlike ja sugukondlike ühiskondade osakond (Отделение Дородовых и Родовых Обществ). Siia kuulub muinasteadusest kõige pealt kivi- ja pronksiaja ainesfik.

2) Sugukondliku ühiskonna lagunemise osakond (Отделение Разложения Родового Общества). Siia kuuluvad muinasteadusest sküütide, sarmaatide, gootide, soomeste rahvaste, slaavlaste muinasleiid.

3) Mustamereranniku kreeka linnade osakond (Отделение Греческих Городов Причерноморья).

Uue korralduse juures kujuneb Ermitaaž üheks suuremaks keskmuuseumiks Leningradis, võttes enese alla peale enda ruumide veel suure osa Talvepaleest. Seejuures antakse suurim osa seni Leningradi teistes muuseumides säilinud arkeoloogilistest kogudest uuele muuseumile üle. Ainelise Kultuuri Ajaloo Akadeemia ongi juba Ermitaažile üle andnud kõik oma senised kogud; sedasama on teinud Antropoloogia ja Etnograafia Muuseum Teaduste Akadeemia juures, jättes kokkuleppe alusel omale ainult paleoliitilised kogud. Vene Muuseum (Русский Музей), mis seni arkeoloogilist ainekku tarvitas peaausjalikult näitusel pedagoogilise võrdlusmaterjalina, kuid mille kogud viimaseil aastail on eriti rikastunud M. P. Grjasnov'i, A. S. Teplouhov'i ja P. K. Kozlov'i haruldaste ja väga väärtuslike Altai ning Mongoolia leidudega, on vist sunnitud ka need edaspidi üle andma Ermitaažile. Leningradi vähemais muuseumis ja pedagoogilistes kogudes leiduvad arkeoloogilised kogud on juba suurelt osalt Ermitaažile üle antud.

Urija seisukohalt tuleb tervitada arkeoloogilise ainekku tsentraliseerimist Leningradis, eriti kui see edaspidi vastavalt korraldataks ja süstematiseeritaks. Laialipillatus paljudes muuseumis ei võimaldanud ülevaadet ja materjali leidmine oli tihti juba omaette ülesanne või uurimus. Tahaks loota, et uues keskmuuseumis ainekku korraldamisele ja uurijaile kättesaadavaks tegemisele pannakse tarvilikult rõhku.

Vene Muuseumis (etnograafiline muuseum), mille jaotus esialgu põhjeneb veel endisel rahvuste ja territooriumi kombineeritud printsiibil, avati k. a. sügisel suur ja võrdlemisi õnnestunud Ukraina näitus pealkirja all: „Ukraina küla enne ja peale oktoobri revolutsiooni“. Teemat arvestades on väljapanek teataval määral ebaühtlane, sest valitseb endist küla iseloomustav etnograafiline ainekku ja uus küla on esitatud ainult võrdlemisi kirju ja väheülevaatliku piltide ja diagrammide materjaliga. Eelöeldust olenemata on näitus tehniliselt ja ekspositsiooni, s. o. väljapaneku viisi, seisukohalt mitmeti väga huvitav ja pakub muuseumiasjast huvitatule palju positiivselt uut. Lisaks mainitud näitusele on samas muuseumis praegu valmimas suur „Sajaani-Altai“ näitus, mis peab nimes märgitud alast andma ajaloolise läbilõike, alates kiviajaga ja ulatudes kuni tänapäevani. See on Venemaal ja vist ka mujal esimene katse tervikuks ühendada arkeoloogilist, etnograafilist ja kultuuriajaloolist ainekku, andes nii viisi üksteist täiendades katkematu kultuuriajaloolise arengu maa vanimast asustusest kuni tänapäevani. Väljapaneku viis ei sarnane tavalisele väljapanekule komplekside, leidude ja esemete rühmade järgi, vaid üritatakse anda enam-vähem piltlik rekonstruktsioon inimese resp. ühiskonna elust ja eluvormidest läbi aegade. Allakirjutanu on võinud tutvuda näitusega selle pea lõpul olles ja peab mõnma, et see pakub nii arkeoloogile kui etnograafile erakorraliselt suurt huvi, tähistades uut meetodikat nii aine käsitamises kui ka väljapanemise viisis. Näituse juhatajaks on A. S. Teplouhov, kõnesoleva ala arkeoloogia ja etnograafia parim tundja, kes on arvukaid kordi käinud uurimisteekonnal Minussinskis, Altais, Tana-Tuuvia vabariigis, ja on avaldanud põhjanevaid töid selle ala arkeoloogia kohta. Tema abiliseks on teiste hulgas ka juba eespool mainitud, oma tähtsate kaevamistega Altais tuntuks saanud M. P. Grjasnov.

Ka Moskva muuseumid ja õppeasutised on teatava piirini reorganiseeritud. Riiklik Ajalooline Muuseum Moskvast (Государственный Исторический Музей), suuremaid ajaloolisi (esitatud muinasteadus, kultuuriajalugu, klassikaline muinasteadus) muuseumis Venemaal, on 1932. aastast peale jagatud osakondadeks järgmise skeemi järgi:

I. Algelise kommunismi osakond (Отдел Первобытного Коммунизма). Siia kuulub peaausjalikult arkeoloogiline aineestik kiviajast, pronksiajast ja vanemast rauaajast.

II. Orjapidajate ühiskonna osakond (Отдел Рабовладельческого Общества). Siia kuulub kreeklaste, roomlaste, sküütide ja Kesk-Aasia arkeoloogiline ning kultuuriajalooline aineestik.

III. Varajase feodalismi osakond (Отдел Раннего Феодализма). Siia kuuluvad slaavlaste X—XV sajandilt, Kaama jõe soomlased, bulgarid, tatarlased, Bütsants.

IV. Hilise feodalismi osakond (Отдел Позднего Феодализма) sisaldab kultuuriajaloolist ja ajaloolist aineistikku XV—XVIII sajandilt.

V. Kapitalismi osakond.

VI. Sotsiaalse ehitustöö osakond (Отдел социалистического строительства).

Vastavalt uuele jaotusele on suurem osa Ajaloolise Muuseumi näitusest ümber korraldatud. Ka Ajaloolise Muuseumi näitusel äratavad tähelepanu mõned meetodilised ja eriti muuseumitehnilised uuendused; üldiselt tuleb aga näitust pidada liiga skemaatiliseks; see pole täiel määral rahuldanud ka muuseumi ennast ja on asunud näituse ümberkorraldamisele.

Riiklik Rahvateaduse Keskmuseum (Государственный Центральный Музей Народоведения) Moskvast, mis suure etnograafilise keskmuseumina asutati alles peale revolutsiooni ning suhteliselt lühikese aja kujunes tähelepanuväärseks etnograafiliseks muuseumiks Venemaal, muudab osalt oma senist otstarvet ning kujuneb „rahvusliku ja koloniaalse politika muuseumiks“. Vastavalt otstarbele valmistatakse seal praegu suurt Kesk-Aasia näitust. Samanimeline näitus avati Rahvateaduse Keskmuseumis alles 1927. a. ja äratas tookord oma ulatuse ja õnnestunud ekspositsiooniga üldist tähelepanu. Praegu, nagu eelnevast näha, reorganiseeritakse näitust täies ulatuses. Muuseumi teaduslik personaal on pidevalt ametis näituse lõpetamisega. Nähtusega ühenduses, kus alles võrdlemisi hiljuti avatud suur näitus võetakse uuesti reorganiseerimisele, tuleb mainida, et Nõukogude-Vene muuseumiasjanduses põhimõtteliselt meeeldi ei nähta alalisi või pikema aja jaoks korraldatud näitusi, vaid pedagoogilisel põhjusel on nad suurelt osalt projekteeritud ajutistena, et kergesti võimaldada uute teemade ja väljapanekute esitamist. Muuseumi inimesel ei või selle printsüübi vastu midagi olla. Tegelikult on aga muuseumi väljapanekute ümber- või uuestikorraldamine niivõrra aeganõudev kapitaalne töö, et ka muuseumiasjanduse seisukohalt siin püsivad teatavad otstarbekohasuse piirid. Muuseumi teaduslik ja ka tehniline personaal on harilikult nende erakorraliste tööde puhul niivõrra ülekoormatud, et teaduslik uurimistöo selle all paratamatult kannatab. Viimast paistab Nõukogude-Venemaa kohta objektiivselt tõendavat suurema osa muuseumide poolt väljaantavate teaduslikkude seeriade ilmumise lakkamine.

Samas Rahvateaduse Keskmuseumis avati käesoleval sügisel uus vähemaualuslik Uural-Kuznetski kombinaadi näitus. Seda näitust, mis väljapanekute viisilt on modern, liites nähtikkuse mõttes ühte mitmeid distsipliine, olles varustatud tabelite ja diagrammidega, on kokkuvõttes raske iseloomustada. Näitust võiks enim nimetada Uural-Kuznetski kombinaadi poliitilise ja majandusajaloo näituseks; etnograafiline aineestik jääb siin igatahes tunduvalt varju. Üldse tuleb, ka kõnesoleva näituse juures, arvestades muuseumi uut, eelpool nimetatud suunda, konstateerida, et suuremas osas Vene muuseumest jääb praegu, eriti nende uurimis- ja korjamistööil, puhtrahvateaduslik aineestik teatava piirini varju ja seda nimelt kõige pealt kolhooside ja sotsialistliku ehitustöö käsitlemise arvel.

Rahvateaduslikul Keskmuseumil on oma „Paleoetnoloogiline (= arkeoloogiline) laboratoorium“, milles leidub muu hulgas rohkesti väärtuslikku aineistlikku soome-ugri rahvaste noorema rauaaja ja ajaloolisist kalmistuist.

Omaaegne Kesk tööstusala Muuseum (Музей Центральной Промышленной Области) Moskvas, mille tegevus vahepeal oli seismas, on nüüd korraldatud Moskva Oblasti Muuseumiks (Музей Московской Области), ning seetõttu on selle tegevusväli ja ülesanded võrdlemisi konkretiseerunud. Moskva Oblasti muuseumina peab see edaspidi täitma peaaegselt pedagoogilisi ülesandeid. Peale etnograafiliste ja kultuuriajalooliste kogude on siia koondunud vähemal määral ka Antropoloogilise Instituudi poolt kaevatud arkeoloogilisi kogusid.

Antropoloogiline Instituut Riikliku I Moskva Ülikooli juures (Антропологический Институт I МГУ), mis viimasel ajal korraldas B. S. Zukov'i juhatusel ulatuslikke ning tagajärjerrikkaid uurimisi ka muinasteaduse alal ning oli peale Leningradi A. K. Akadeemia tegelikult kujunenud üheks produktiivsemaks uurimisasutiseks muinasteaduse alal Venemaal, on alistanud samuti mõnedele muutustele. Muuseum, mis tegelikult kuulus juba vanemast ajast Instituudi juurde ning sisaldas peale rikkalikkude antropoloogiliste ning rahvateaduslike ka mõnevõrra arkeoloogilisi kogusid, on nüüd muudetud iseseisvaks Riiklikuks Antropoloogia Muuseumiks (Государственный Музей Антропологии). Endise Antropoloogilise Instituudi uurimisülesanded on võtnud üle uus iseseisev uurimisasutis „Antropoloogia Teaduslik Uurimisinstituut I Moskva Riikliku Ülikooli juures“ (Научно-Исследовательский Институт Антропологии при I МГУ). Mõlemad asutised töötavad ühistes ruumides ja säilitavad vist ka edaspidi lähedase töökontakti.

Mis puutub Nõukogude-Vene ülikoolidesse, siis on need praegu väga suurel määral ümberkorraldamisel. Tendents näib kalduvat sarnaspoole, et eri teaduskondi muuta iseseisvaks instituutideks. Nii on I Moskva Riiklikus Ülikoolis praegu ainult kaks teaduskonda: 1) Bioloogiline, 2) Füüsika-mehaaniline. Suurem osa seniseid teisi teaduskondi on muudetud iseseisvaks instituutideks. Osa humanitaaraineid on praegu ühendatud „Ajaloofilosofia Instituudis“, millel on järgmised osakonnad: 1) Filosoofia, 2) Ajaloo, 3) Usuvastane, 4) Kodu-uurimise, 5) Tehnika ajaloo. Muinasteadus kuulub osalt 4.-sse, osalt 5.-sse osakonda.

Võtaks palju enam ruumi eelnevas mainitud Nõukogude-Vene kultuurielu kõikide uute vormide ja printsiipide lähem kirjeldamine. Üksikküsimusi, eriti muuseumiasjandusest, on allakirjutanul vast võimalust edaspidi lähemalt käsitleda.

E. Laid.

Materjale Maltsveti-liikumise kohta. Toimetanud A. Kruusberg. Mit einem deutschen Referat: Juhan Leinberg, auch Prophet Malzwet genannt, seine Sekte und die mit seinem Namen verknüpfte Bewegung. Akadeemilise Ajaloo-Seltsi toimetised VII (Ajalooline Arhiiv II), k./ü. „Loodus“, Tartu 1931, 468 lk.

Usuliste liikumiste ajalugu selgitab huvitaval kombel rahva vaimulaadi. Kui need liikumised haaravad kaasa suuremaid rahvahulki, valgustavad nad suurepäraselt rahvaste hingeelu, fanaatiliste juhtide võimsat mõju massidele, massisühhoosi. Pea kõikide rahvaste juures võib märgata vastavaid liikumisi, mis oma aja oludest ja vaimlise arengu tasapinnast tingituna on sageli kutsunud esile olulisi muutusi rahvaste või nende üksikute osade suhtumises ümbritsevasse ellu.

Meie uuemas ajaloos väärivad niisuguste liikumistena erilist tähelepanu vennastekoguduste arenemine, vene-õigeusku siirdumine, maltsvetlased ja hilisemal ajal ka teiste usulahkude tekkimine. Nende seas ei moodusta

maltsvetlased arviliselt iseäranis suurt liikumist, kuid selle liikumise majanduslikud ja sotsiaalsed tegurid ja ta juhtiva isiku mõttesuund andsid talle võimalusi kujuneda ajuti õige dramaatiliseks.

Maltsveti-liikumise keskseks kujukaks on sellele liikumisele nimeandja Juhan Leinberg, üldiselt prohvet Maltsveti nime all tuntud Eestimaa talupoeg, kes oma vaimuannete tõttu suutis luua poolehoidjate hulga, kes kindlasti uskus ta usulisele alale suunatud õpetusi ja püüdis neid edasi arendada. Liikumine sõltus tugevasti oma juhi isikust ja kadus viimase tegevuse raugemisega õige pea. Nii on täiesti õigustatud see tähelepanu, mis selle liikumise vaatlemisel on pööratud Leinberg'ile. Eduard Wilde on oma ajaloolise romaani kaudu populariseerinud selle rahvaprohveti elu ning mõjustusi ja seetõttu on nüüd eriline huvi näha Leinberg'i isikut tõelises ajaloolises valgustuses, näha ja kuulda tema tegevust ning mitmesuguseid hinnanguid ta kohta. Seda püüab võimaldada ülalnimetatud materjalidekogu, ja olgu juba alguses öeldud, ta teeb seda hästi.

Mahtra sündmuste värske mõju all asusid Balti ametivõimud hoolsasti jälgima uut arenevat liikumist, eriliselt tegeledes Leinberg'i isikuga. Meie õpime tundma siin talupoega, kes nii välise esinemisega kui ka oma vaimukuse kaudu avaldas mõju mitte üksi lihtrahvale, vaid oskas leida ametivõimudegi poolt teatavat ettevaatlikku ja arvestavat käitumist. Eestimaa tsiivlikuberner W. v. Ulrich kirjeldab teda 1861. a. järgmiselt: „Leinberg selbst, 45—50 Jahre alt, von grossem und kräftigem Körperbau, tritt den Obrigkeiten gegenüber, ernst, gemessen und vorsichtig, aber zugleich mit einem gewissen aplomb auf, wie ein Mann der fest von dem überzeugt ist was er glaubt und spricht; geistig sehr begabt besitzt er einen unter den Ehsten ungewöhnlichen Grad von Beredsamkeit, Gewandtheit und Eleganz im Ausdruck; sein Blick ist geistvoll und macht im Gespräch den Eindruck einer fanatischen Entschlossenheit“ (kõne all olev teos, lk. 159—160). — Ilma hariduseta mees, kes kuuleb Krimmi üle teateid esmakordselt alles oma vennapojalt, taltsutamatu reisihiimuga ja rahutu verrega (ta oma pojad võrdlesid teda posthobusega), talusulane ja rentnik, veskimees ja mölder, ärimees, öövaht, hobuseparisnik ja salakaubaga hangeldaja, kõrtsmik, majaomanik, imeliku kiusatuse mõjul usumehena teotseda püüdev prohvet ja lugija, hea kõnemees, seejuures isik, kes kõlbab koolmeistriks ja keda samal ajal peetakse vaimuhaigeks, karsklane ja kõlblane ning lõpuks vang Tallinnas, fanaatik ja realist — nii on Leinberg'i vahelduv maine käik ja elutundmine. Igatahes on meil tegu andeka isikuga, kes tekitab iseendast juba suuremat huvi oma tegevuse ja õpetuse vastu, mida on peetud lähedaseks juudi-usule.

A. Kruusberg on võtnud endale tänuväärse ülesande koguda võimalikult täielikumalt olemasoleva käsikirjalise materjali Leinberg-Maltsveti nimega seoses oleva liikumise kohta.

Raamat sisaldab kõige pealt sissejuhatava ülevaate Maltsveti elu ja tegevuse kohta ning ta õpetuse iseloomustuse. Sellele järgneb dokumentaalne andmestik, mis rajaneb Riigi Keskarhiivis alalhoitavale vastavale arhiiviainestikule. Edasi avaldatakse mõned kirjad, millest erilist huvi pakub G. Maltsveti pikem ülevaade Leinberg'ist, ja mälestisi.

A. Kruusberg on juba varemini avaldanud „prohvet Maltsveti“ üle kirjutisi (Eesti Biograafilises Leksikonis ja „Sugemeid Maltsveti kui „prohveti“ tegevuse kohta“, Ajalooline Ajakiri 1928, lk. 177—187), nii et kõne all oleva teose sissejuhatuses antud ülevaade ei sisalda enam iseäranis palju uusi vaatekohti; ülevaade ise on aga tingimata tarvilik järgnevate materjalide kujukamaks selgitamiseks. Huvitavad on ka eel- ja järelmärkused dokumentidele ning kirjadele. Neist materjalidest selgub meile kogu liikumise käik terviklikult ja töepäraselt, ning vaevalt on usutav, et nende abil saadavat kujutelmata võiksid tulevikus olulisemalt muuta mõned uued andmed.

Toimetaja on suure huvi ja andumusega kogunud materjale ja näib, et kasustatud on kõik olulisemad allikad. Kui leidubki mõningaid arhiivianimeid, milliseid toimetaja ei maini ei sissejuhatuses ega dokumentide osas (näit. Eestimaa konsistooriumi protokolle 23. märtsist ja 1. maist 1861, vt. ERKA, EKA, nr. 135; edasi kirikuõpetajate kirjad J. Leinberg'i peatumise ja tegevuse üle kihelkondades: kestis ta peatus kas või ainult üks öö-päev, ikka teatati sellest konsistooriumile; sellest omakord selgub järelevalve valjus Leinberg'i suhtes), siis ei lisa need kuigi palju uut juba avaldatule.

Niipalju kui võimalik oli katseina võrrelda dokumentide äratrükke arhiivimaterjaliga, selgus, et dokumente on suure hoolega kopeeritud, mis tagab sellele tähtsamale osale teosest täie usaldusväarsuse. Ainult üksikud väikesed eksimused nagu interpunktsiooni vahelejätt, ekslik sõrenduse tarvitamine j. m. paistavad üksikuis dokumentides silma. Dokumentide kopeerimise täpsat toimetamist selgitavad meile juba kas või dokumentide järelmärkused (lk. 260, 290, 370, 371, 382, 393, 397, 402, 434—435 ja mujal); need annavad kujutuse editsioonitehnilistest küsimustest, milliseid toimetajal tuli lahendada.

Toimetaja tsiteerib nii sissejuhatuses kui ka dokumentide ja kirjade kommenteerimisel väga rohkesti Wilde romaani, mille kohta ta alguses ütleb, et see andvat oma ajaloolises osas kaunis hea pildi tolaeagsetest oludest ja liikumisest enesest. Ühtlasi selgub nii G. Malts'i kui ka J. Freimann'i kirjadest ning neile lisatud märkustest, milliseid allikaid Ed. Wilde osalt on kasutanud oma romaani kirjutamisel. Võib-olla oleks siiski soovivat olnud, et toimetaja, tsiteerides eeskätt teaduslikke nõudeid silmaspidavas materjalidekogus romaani kui allikat, oleks meile suuremal määral selgitanud selle romaani ajaloolise osa tõeväärsust.

Sissejuhatust muidugi ei saa olla mingi täielikum monograafia Leinberg'i kohta, kuid oleks huvitav olnud kuulda toimetaja kui asjatundja suust siin mõningaid lähemaid iseloomustusi J. W. Jannsen'i („Perno Postimehhe“) suhtumise kohta Leinberg'i liikumisse, Leinberg'i vaatekohtadest rahva majanduslikkude hädade, rahunute ja uue talurahva seaduse suhtes, G. Malts'i kirjade tõelisest väärtusest, Miina Reining'i „mõjust“ J. Leinberg'isse ja viimase äkilisest meelemuutest väljarändamise küsimuses.

Märkustes G. Malts'i esimese kirja kohta V. Reiman'ile teatab toimetaja, et Malts olevat kinkinud Eesti Kirjanduse Seltsile 1911. a. Maltsveti eluloo, mis praegu ei leidu EKS-i kirjakogus. Huvitav oleks samuti teada saada, kuhu on sattunud õp. M. Lipu poolt koostatud prohvet Maltsveti suguvõsa lugu, mis pidi avaldatama trükist (EKS-i protokollid 1911. a., lk. 17).

Mälestisi Maltsvetist leidub raamatus kahelt poolt, A. Jürgenstein'ilt ja A. Kruusberg'ilt endalt. Arvatavasti teatakse Maltsvetist koha peal Järva maal veel üht-teist, kindlasti aga mäletati teda veel mõne aasta eest Peetris ja Järva-Jaanis. Rahva hinnang prohveti kohta on sageli väga vastu-pidine. — Kuivõrra ettevaatlik peab siiski olema mälestistega, seda tõendab kujukalt A. Jürgenstein'i mälestiste alguslause, mis teeb Leinberg'i Riigaviimise loo 10 aastat „nooremaks“, asetades selle 1858. a. asemel 1868. või 1869. aastasse. Sellele eksitusele on juba A. Kruusberg tähelepanu juhtinud.

Tsiteeringud on rõõmustavalt asjalikud ja lühidad; leidub ainult üksikuid ebaselgusi. Näit. mainib sissejuhatuses autor sageli allikana Wilde romaani, ilma lehekülgi või peatükke nimetamata. 115. ja 117. märkuses on jäänud „Perno Postimehhe“ aastakäik nimetamata; meid huvitaks ka, missugustes numbrites paar saksa ajalehte on teateid avaldanud Maltsveti usulise määratsemise j. m. kohta (lk. 27, rida 4—5 ülalt). Sissejuhatuse lõpus kõneldakse J. Leinberg'ist kui usuhaigust põdenud isikust, mainides siin dr. J. Luiga arvamust ja ühinedes viimasega. Seejuures ei nimetata (lk. 33) aga kõnet

ega kirjutist, kus J. Luiga oma vaatekohad avaldanud. Teatavasti tekkisid dr. J. Luiga kõne järel Eesti Kirjanduse Seltsis koosolejate keskel elavad läbirääkimised. Toimetaja mainib teises seoses EKS-i vastavat aastaraamatut (III, lk. 57—58) ja protokolle (a. 1912, lk. 52—55), samuti dr. J. Luiga kirjutist „Juhan Leinberg“ („E. Kirjandus“, 1914, lk. 1—3); ka siin oleks seda tulnud tingimata teha. — Maltsveti kõlblise mõõdupuu kohta leidub lühike märkus A. Jürgenstein'ilt (EKS-i Aastaraamat II, 1910, lk. 16). Suurema täpsuse ja tõepärasuse saavutamise mõttes juhib toimetaja lugeja tähelepanu küsimusi tekitavale kohtadele märkusega: kontrollida! (näit. lk. 434—435). Lugeja seisukohalt kaunis tülikas ülesanne! — Tsiteeringuis tarvitatud järjekindlad lühendid on head; näiteks on arhiivide suhtes tarvitatud sääraseid, mis hiljuti üldiselt soovitavaks tunnistati vastava komisjoni poolt.

Kirjanduse tsiteerimisel ei hooli autor palju teoste ja kirjutiste tiitlite täielikust äratoomisest. Et puudub ka kasustatud kirjanduse nimestik, mis teataval määral oleks asendanud selle teose hõlbustatud käsitlemiseks bibliograafiat Maltsveti ja sellenimelise liikumise kohta trükis avaldatud uurimustest ning teadetest, ei saagi lugeja teada, millise iseloomuga on A. Kampf'i töö 1914. a. „Agus“ (tiitel puudub), kuidas on toimetaja enda poolt „Ajaloolises Ajakirjas“ 1928, nr. 4 ilmunud artikli pealkiri jne. Teose kasutamise kergendamise huvides ei oleks halba teinud, kui teoses oleks leidunud üksikasjalisem sisukord (eriti dokumentide suhtes).

Siin tahaks veel puudutada üht selle teose külge, mis sõltus nähtavasti mitte toimetajast, vaid kirjastajast, nimelt dokumentide täieliku tõlke küsimust. See küsimus on põhimõttelist laadi. Käesoleva teose on tõlked muutnud peaaegu poole kogukamaks, mis asjaolu muidugi sugugi tähtsuseta ei ole raamatu väljaandmise kulude kõrgendajana. Akadeemiline Ajaloo-Selts püüab oma toimetistega meile soetada ajalooteaduslikku kirjandust. Raske on tabada kaht sihti: et teos oleks valjult teaduslik uurimus või allikatekogu ja ühtlasi ka rahvaraamat, mis kirjutatud populariseeriva sihiga laiemale ringkonnale. Iga vastava ajastu uurija peab mõistma sel määral nende dokumentide keeli, milles nad kõnelevad uuritavast sündmusest. Teaduslikus kirjanduses pole uususeks tsiteerida tõlkeid. Ja olemasolevatele tõlkele vaatamata jääb teos siiski teaduslikuks materjalidekoguks, sest laiemale ringkonnale ei paku harilikult ainult dokumentidena esitatav materjal võimalust kergelt ülevaadet saada kirjeldatavate sündmuste käigust. Dokumentide kogu jääb ikkagi kitsamale ringkonnale. Populaarseis väljaandeks tuleks esitada läbitöötatud ainst kirjutiste näol. Kui aga eestikeelse sissejuhatusel ja märkuste kõrval oleks tahetud ka dokumente eesti keeles avaldada, kas ei oleks piisanud siis dokumentide registridest. Nüüd on aga teose hinnaks ta tõlke arvel paisumise tõttu määratud 15 krooni, mis raamatu muudab täiesti kättesaamatuks enamikule asjahuvilistest ja teda nagu ainult lattu tahaks paigutada. — Mis tõlkimisse endasse puutub, siis on seda püütud toimetada võimaliku täpsusega.

Peale teose lõpus avaldatud trükivigade leidub temas veel mitmeid teisigi (lk. 121 originaaltekstis leidub m. 3, tõlkes lk. 126 see aga puudub; vastupidises järjekorras sama lugu m. 2-ga lk. 174 ja lk. 176; lk. 201 tõlkes puudub daatum; lk. 420 read 10 ja 11 on segamini läinud); see on aga paratamatu seesuguse koguka raamatu juures.

Isikunimede register raamatu lõpus kergendab meile tegelaste kättesaamist neljalt ja poolt sajalt leheküljelt. Nimed on kohandatud enam-vähem praegusele kirjavile ega vasta täpsalt tekstis esinevaile. Saksakeelne referaat annab hea lühida ülevaate liikumisest.

On hea meel, et meie ajalooteaduslik kirjandus on jälle rikastunud ühe

väärtusliku materjalikoguga, mis seletab raskeis majanduslikes tingimustes asuva rahvastiku hingeelu kirglikkust ja veel kord valgustab neid otsinguid, mis rahva üksikuis osades esinesid majandusliku olukorra ja ühiskondliku seisundi parandamiseks. A. Kruusberg'i poolt asjatundlikult ja hoolikalt toimetatud materjalidekogu on meie allikpublikatsioonide alal jälle oluline samm edasi.

O. L.

Heinrich von Staden, *Aufzeichnungen über den Moskauer Staat*. Nach der Handschrift des Preussischen Staatsarchiv in Hannover herausgegeben von Fritz Epstein (*Abhandlungen a. d. Gebiet d. Auslandskunde*, Bd. 34, Reihe A, Bd. 5), Hamburg 1930, 64+309 lk.

Ivan Julma aeg kuulub õigusega Vene ajaloo kõige huvitavamate, kuid mitmes suhtes ka kõige tumedamate perioodide hulka. Seda tumedat aitaavad tunduvalt hajutada Heinrich v. Staden'i ülestähendised Moskva riigi kohta. Ka Põhjamaade ajaloo uurimise tähtsa allikana väärivad need ülestähendised lähemat vaatlemist. Juba käesoleva sajandi alul avastas Danzigi arhiivi asutaja, hiljemini Koblenzi arhiivi direktor, Max Bär Hannoveri riigiarhiivis nende ülestähendiste kadumaläinud algupärandi kaasaega kuuluva koopja. Kuid alles 1925. a. ilmus nende venekeelne tõlge prof. I. Polosin'i toimetusel¹⁾, kuna käesolev väljaanne, mis on algatatud Hamburgi ülikooli Ida-Euroopa ajaloo seminaris, esitab nende saksa-keelse algteksti.

Heinrich von Staden sündis Westfaalis Ahlenis 1545. a. paiku, tuli ühe Riias asuva sugulase, Stephan Hoeverer'i kutsel a. 1560 Liivimaale, teot- ses Riias, Wolmaris ja mitnes mõisas kaupmehena ja mõisavalitsejana, segas end Poola käsilaseks politikkasse, kuid läks varsti venelaste poole üle, tehes tsaar Ivan Julma juures head karjääri. Ühes kolme teise saksa- lase — Liivi aadlike Johann Taube ja Eilert Kruse ja Westfaalist pärit dr. jur. Kaspar Elverfeldt'iga, kellest viimane osutus protestantismi agaraks eestvõitlejaks tsaari õukonnas, sai Staden kurikuulsa opričnina liikmeks. Alguses opričnikuna, hiljemini tsaarist sõltumatuna veetis Staden Venemaal umbes ühe aastakümne (umb. 1565—1575) ja sai mitmesuguste kaas- aegsete sündmuste tunnistajaks (näit. tsaari läbirääkimised ordumeister Fürstenberg'iga, tsaari retk Novgorodi jt.). Omandanud Venes suure varan- duse ja jälle kaotanud selle, ilmus Staden seiklusrikka teekonna järel Rootsi ja Hollandi kaudu Lützelsteini pfalzkrhv Georg Hans v. Veldenz'i õukonda. Nii kohtusid kaks erakordsete mõõtudega poliitilist seiklejat ja nende koostöö viljana valmis umbes 1578. a. lõpul n.n. „Anschlag“, keiser Rudolf II-le esitatud fantastiline Venemaa vallutamise kava. See kava ühes Venemaa ajaloolisgeograafilise kirjeldisega, Staden'i autobiograafiaga ja tema palvekirjaga keisrile moodustabki ta ülestähendiste sisu.

Need suurelt osalt isiklikel tähelepanekuul põhinevad ülestähendised omavad suurt väärtust ka Põhjamaade ajaloo uurimise suhtes. Hansa mängib ülalmainitud kavas tähtsat osa. Pfalzkrhv v. Veldenz oli XVI sajandi 60-aist aastaist alates püüdnud, kuigi tagajärjetult, äratada Hansa huvi Saksa riigi- laevastiku asutamise ja Saksa admiraalaadi loomise vastu. Vist küll ühen- duses oma Venemaa sõjakäigu kavaga pidas ta veel a. 1581/82 elavaid läbirääkimisi Hansa sündikuse Heinrich Sudermann'iga. Igatahes arvas Staden, et keiser võiks laenata 100 laeva Hansa-linnadelt, eriti Ham- burgilt, Breemenilt ja Lüübekilt, ja samuti Taani kuningalt, kes oli tsaarile pahane oma venna, hertsog Magnuse halva kohtlemise pärast. Ürituse lähtepunktiks pidid olema ülalmainitud 3 Hansa-linna. Seejuures pidas

¹⁾ Vrd. Eesti Biograafiline Leksikon, IV, Tartu 1929, lk. 490.

Staden silmas hansalaste elavaid kaubandushuve Venemaal, mis olid neil ühised Inglise, Hollandi, Prantsuse jt. maade kaupmeeste omadega, eriti Novgorodi kaubanduse ja Narva-sõidu suhtes, ei arvestanud aga huvide erinevust eri Hansa-linnade vahel. Sest „ei saa olla kõnet Hansa ühtlasest liidupoliitikast Moskva suhtes; esikoha Lüübeki Moskva-sõbralist orientatsiooni... halvast mõne liiduliikme katsed abistada Liivimaa linnu“²⁾.

Need Hansa-asjad moodustavad ainult väikese peatüki Staden'i ülestähendiste rikkalikust sisust. Need ülestähendised on poliitilise ajaloo kõrval väärtuslikud ka ajaloolisele geograafiale (kuigi Põhja-Venemaa kohta leidub oluliselt paremaid teateid nii varemast kui ka kõne all olevast ajast), etnograafiale, keeleteadusele, kultuuri-, kaubandus- ja majandusajaloole. Viiks kaugele siin lähemalt käsitleda Staden'i ülestähendiste tervet sisu, mis võluvad oma kaasaegse, kuigi mitmes suhtes korrekтуuri vajava koloriidiga. Oma väärtuselt võib neid ülestähendisi julgesti kõrvutada tähtsamate välismaaliste kirjeldistega XVI sajandi Venemaa kohta, nagu näit. Joh. Taube ja Eilert Kruse n. n. „Sendschreiben'iga“ hetman Chodkiewicz'ile.

Fritz Epstein on teinud teadusele suure teene, andes selle tähtsa allika eeskujuliselt välja ja uurides selleks läbi peaaegu terve vastava kirjanduse, arhiivid ja raamatukogud. Üksikasjaline sissejuhatus tutvustab meid lähemalt käsikirja ja selle autoriga. Sellele järgneb vene lugejat silmas pidades normeeritud sõnasõnaline tekst eeskujulise kommentaariga ja täieliku bibliograafiaga. Üheksast lisaekskursist on Põhjamaade ajaloo seisukohast tähtsamad kuues (Narva-sõidu kohta), kaheksas (Saksi-Moskva suhted XVI sajandil) ja üheksas (Joh. Taube ja Eilert Kruse). Tööle on juurde lisatud korralikud registrid, Kremli plaan ja Põhja-Venemaa kaart.

Lõpuks esitaksin mõned arvustavad märkused selle töö kohta. Kaspar Elverfeldt'i kohta käivate kirjandusele (lk. 177, märkus 13) võiks juurde lisada L. Arbusow'i „Livlands Geistlichkeit“, C. Schirren'i „Quellen zur Geschichte des Untergangs der livländischen Selbständigkeit“, II, lk. 331, VI, lk. 128, ja Joh. Renner'i „Livländische Historien“, hrsg. v. Hausmann u. Höhlbaum, lk. 208. Endiste ordulosside Karksi (lk. 171, märkus 6) ja Härgmäe (lk. 172, märkus 3) lähedal võisid varemini alevikesed, mitte aga linnad tekkinud olla. Praegu on näit. Härgmäe lossivaremete ümbrus tühi, ainult mõne taluga asustatud maa. Samuti on lugu Burtneckiga (lk. 172, märkus 6). Viljandi, Järva ja Valga maakonnad on ka praegu umbes sama ulatusega (välja arvatud 1918. a. järel ümberkujundatud Valga maakond) olemas kui enne maailmasõda. Seetõttu pole kohane tarvitada nende puhul nimetust „endine maakond“ (näit. lk. 49, märkus 7, lk. 171, märkus 6, lk. 172, märkus 2, 3, 4, 5). Wolgarteni mõis (lk. 170), mille kohta väljaandja ei määra, võiks vististi küll Wolmari läheduses asuv „Wohlfahrti“ mõis olla.

R. Seeberg-Elverfeldt.

Läinud aastal ilmus Soome Ajaloo Seltsi väljaandena (Historiallisia Tutkimuksia XIII) prof. A. R. Cederberg'i poolt suurem allikakriitiline uurimus „Anjalan liiton historialliset lähteet“ (V+341 lk.). Rootsi, eriti aga Soome ajaloos on Anjala liidul ja sellega seotud Soome poliitilise iseseisvuse küsimusel väga suur tähtsus. Seetõttu on selle küsimuse kohta olemas väga laialdane teaduslik literatuur. Kuid vaatamata sellele on siiski Anjala liidu küsimuses veel palju jäänud lõplikult otsustamatuks või vajab uuesti revideerimist. On ju Anjala liiduga seotud probleemistik iseloomult sageli õieti komplitseeritud, nõudes uurijalt muu

²⁾ Staden, op. cit., lk. 148, märkus 2.

seas õieti palju vaeva juba allikmaterjali hankimise mõttes, sest seda leidub väga mitme maa nii riigi- kui eraarhiivides. Pealegi vajab see allikaines väga hoolikat allikakriitilist sõelumist. Prof. Cederberg'i uurimus on iseloomult allikakriitiline ja käsitleb süstemaatilisel riiklikku rahulolematust puudutavaid dokumente enne Anjala liidu sõlmimist, sõjakohtu ja Rootsi riiginõukogu protokolle Anjala liidu tegelaste suhtes, ametlikke raporteid, päevaraamatuid, memuaare ja kaitsekirju, isiklikku ja diplomaatilist kirjavahetust, lendlehti ja ajakirjandust, mis sisaldavad andmeid Anjala liiduga seoses olevate probleemide kohta. Autor väidab, et seni kasutamata allikmaterjal, nii Rootsi, Soome ja Vene kui ka teiste maade arhiividest, võimaldab Anjala liidu küsimuses kaugemale minna, kui seda seni on suudetud; ta leiab näit., et juba üksi diplomaatiline kirjavahetus võimaldab teha uusi üsna olulisi otsuseid. Tähtsama osa Cederberg'i teosest moodustavad just need, kus autor seni ajaloolaste poolt kasutatud allikainese võtab üksikasjalisema allikakriitilise analüüsi alla. Siin selgub, et paljud Anjala liidu ja Soome poliitilise iseseisvuse küsimusega seotud allikad on kannatanud lohaka, hoolimatu ja ebakriitilise suhtumise ja ümberkäimise tõttu nende väljaandjate jt. poolt, mille tõttu sageli algallikate tõeline sisu on vääristatud. Osalt aga on allikate vääristamist põhjustanud tahtlikkus ja tendentslikkus. Näit. on tendentslikult kuningas Gustav III huvides vääristatud sõjakohtu protokolle; ka säärane ajaloolaste poolt tähtsaks peetud allikas, nagu sõjakohtunik Ekman'i päevaraamat on hiljemini tendentslikult muudetud (seejuures selgitab autor allikakriitilise analüüsi abil, missugune oli Ekman'i päevaraamatu algtekst). Cederberg'i teose allikakriitiline osa pakub veel õige palju muudki huvitavat. Et uurijaile on jäänud tundmatuks mitmedki suure tähtsusega allikad ja et teisi väärtuslikke allikaid on võltsitud, siis on üsna loomulik, et autor on liitnud oma uurimusele osa, kus on ära trükitud osalt kasutamata allikaid, osalt allikaid esialgses kujus (nagu Ekman'i päevaraamat). Teose väärtust aitavad tõsta selle lõpus autori poolt avaldatud fotostaatilised algupärandite liited: Anjala liidu kiri, Soome ohvitseride seletuskirja projekt ja see kiri ise Anjala liidu asjus 25. augustist 1788. Prof. Cederberg'i hoolikalt tehtud, väärtuslik allikakriitiline uurimus aitab tugevasti kaasa selleks, et Soome ajaloolle nii tähtis Anjala liidu ja sellega seoses olev Soome poliitilise iseseisvuse küsimus tulevikus leiab sügavama ja senisest üksikasjalisema käsitlese.

H. S.

*

Hélène Delsaux, Condorcet journaliste (1790—1794), Pariis 1931, 354 lk.

Prantsuse revolutsiooni ajastu suurima poliitilise aatleja, markii Condorcet' elu, tegevust ja ideid on seni uurinud mitmed auforid (Robinet, Alengry, Cahen, Vial, Caillaud jt.), kes on käsitletud Condorcet'd kui filosoofi, majandusteadlast, poliitikut, sotsioloogi ja pedagoogi. Seni puudus aga süstemaatiline käsitlus Condorcet' ajakirjandusliku tegevuse kohta. Ometi oli see poliitilise elu keerisesse sukeldunud akadeemik ja vaimuaristokraat üks kõige väljapaistvamaid revolutsiooniaja ajakirjanikke, kes oma erakordse eruditsiooni, kaine loogilise mõistuse ja revolutsiooni draamale sügava kaasaelamise tõttu võimsalt mõjutas avaliku arvamuse kujunemist sel tormiderikkal ajajärgul. Tehes kaastööd paljudele ajalehtedele ja ajakirjadele, jälgis Condorcet oma kirjutistes päev-päevalt revolutsiooniliste sündmuste arengut, selgitas nende mõtet ja tähendust tähelepaneliku vaatlejana, kommenteeris ja hindas seadusandlike kodade tegevust autoriteetliku eriteadlasena poliitiliste ja ühiskondlike küsimuste alal.

Nüüd on Hélène Delsaux oma hoolikalt koostatud uurimusega täitnud selle suure lünga Condorcet' kohta käivas kirjanduses. Ta jälgib kõige pealt kronoloogilises järjekorras Condorcet' kaastööd kaheksale revolutsiooniaja ajalehele ja ajakirjale ja esitab siis süstemaatilise ülevaate neist ideist ja veendeist, mida Condorcet ajakirjanikuna propageeris. Huvitavast käsitelust selguvad mitmedki asjaolud, mis senistes uurimustes olid jäänud varju või hoopis puudutamata. Autor tõestab veenvalt, et Condorcet õigupoolest ei kuulunud girondiinide parteisse, kuhu teda sageli on paigutatud, vaid et ta mitmes küsimuses lähenes pigemini montagnardidele. Eriti toetanud ta Danton'i lepitava kesktee poliitikat, püüdes „ühendada terve rahva selles suures regeneratsiooni ja sirguajamise pingutuses, mille ta oli määranud Prantsuse revolutsiooni eesmärgiks“ (lk. 227). Kuid ta ei leidnud küllalist kõlapinda oma vabariikliku kontsentratsiooni taotlustele ega suutnud vaigistada lõomavaid parteilisi kirgi, mille ohvriks ta langes lõpuks ise. Esimese järjekindla vabariiklasena mitmeti Robespierre'ist ja teistest jakobiinide juhtidest radikaalsem, sattunud Condorcet Robespierre'iga teravasse vastuollu eeskätt usupoliitika alal. Condorcet suhtunud eitavalt igasugusesse usuellu, pidades usundeid sünge mineviku kahetsemisväärseiks jäänuseiks, kuna Robespierre püüdnud luua uue riigiusundi rahvusliku kultuse alusel. Siin jätkanud Condorcet Voltaire'i inustunud imetlejana viimase mõttesuundi, kuna Robespierre teotsenud Rousseau usuliste ideede elluviijana: „Condorcet' ja Robespierre'i vahel jätkub see suur duell, mis seadis teineteise vastu Genfi paavsti ja Ferny patriarhi“ (lk. 185). Huvitavaid andmeid sisaldab Delsaux' töö ka Condorcet' kui naiste ja neegrite õiguste eestvõitleja, kui teravamõttelise majanduspoliitiku, kui konstitutsiooniprojekti looja, kui rahvusliku kasvatuskava koostaja j. m. kohta.

Teose lisa sisaldab Condorcet' ajakirjade bibliograafia, tema koostatud kirjutiste kronoloogilise ja sisulise registri, samuti ka Condorcet' teoste ja temale pühendatud teoste bibliograafiad, mis kõik tunnistavad autori hoolest ja ta huvist Condorcet' veetleva isiksuse vastu.

P. T.

Ajalooliste teaduste rahvusvahelise komitee bülletääni viimases, 13., numbris (oktoober 1931) on hakanud ilmuma pikem ülevaade ajalooõpetuse kohta eri maade algkooles „L'enseignement de l'histoire dans les écoles primaires“. See ülevaade koostub vastustest, mis on saadetud komitee ühe alamkomisjoni (Commission de l'Enseignement de l'Histoire) poolt korraldatud ankeedile, ja Prantsusmaa rahvahariduse peainspektori P. Capra üldisest aruandest selle ankeedi tulemuste kohta. Käesolevas numbris on 39 saabunud vastusest avaldatud 17 maade nimed alfabeetilises järjekorras (Albanie — Grèce), kuna teised vastused järgnevad edaspidi. Ajaloõpetuse kohta Eesti kooles on vastava aruande (lk. 428—438) koostanud dir. Julius Madisson. See kirjutis käsitleb ajalooõpetust ka meie keskkooles ja õpetajateseminarides, annab alguses ülevaate eesti koolidest Vene ajal, iseloomustades m. s. Eesti Noorsoo Kasvatuse Seltsi tütarlaste gümnaasiumi, ning praegusest eesti koolisüsteemist ja peatub siis ajaloo õpetamise eriküsimustel (tundide arv, programmid, kursuse jaotus eri klasside vahel, õpperaamatud, ajaloo õpetamise sihid ja meetodid, ajaloo õpetamise praegune seisund Eesti kooles). Lõpuks käsitletakse lühidalt ajalooõpetajate kongresse ja ajaloo õppekorralduse toimkonna tegevust.

P. T.

Vastutav toimetaja: P. Treiberg. Väljaandja: Akadeemiline Ajaloo-Selts.

K. Mattieseni trükikoda O/Ü, Tartu, 1932.

Akadeemilise Ajaloo-Seltsi väljaanne

„AJALOOLINE AJAKIRI“

jätkab 1932. aastal senisel kujul oma ilmumist. Ta seab enda ülesandeks tõlgendada meil ajaloolisi harrastusi, äratada huvi ajaloo, eeskätt meie rahva ajaloo vastu võimalikult laiemas ringkonnis väljaspool uurijate ja ajaloo õppijate kitsaid rühmi. Vastavate artiklite, ülevaadete ja arvustiste kaudu jälgib „Ajalooline Ajakiri“ nii kodumaa kui ka üldise ajaloo uurimise edusamme meil ja mujal.

Seni on „Ajaloolises Ajakirjas“ kirjutati avaldanud: prof. W. Anderson, prof. J. Bergman (Rootsi), E. Blumfeldt, prof. A. R. Cederberg (Soome), O. Freymuth, O. Greiffenhagen, prof. P. Haliste (Bauman), T. Holm (Rootsi), dr. P. Johansen, R. Kenkmann, E. Kerem, H. Kleis (Ottenson), R. Kleis, A. Koort, dr. Arvi Korhonen (Soome), prof. H. Kruus, A. Kruusberg, prof. J. Köpp, H. Laakmann, E. Laid, L. Leesment, F. Leinbock, M. Lepik, O. Liiv, L. Metslang, prof. H. Moora, H. Mühlberg, Fr. Nineve †, A. Oinas, prof. H. Oldekop †, A. Perandi, prof. A. Pridik, prof. K. Ramul, G. Rauch, M. Schmiedehelm, dots. H. Sepp, prof. O. Sild, A. Soom, prof. W. Süss, prof. A. M. Tallgren (Soome), prof. P. Treiberg, N. Treumuth, prof. J. Uluots, dots. J. Vasar, K. Vilhelmson, dr. E. Virányi (Ungari), dr. Fr. Westling † (Rootsi), prof. A. H. Wirkkunen † (Soome) ja R. Övel. Peale eelnimetatute on veel lahkesti kaastööd lubanud: G. Vihgrabs (Läti), V. Voionmaa (Soome) j. t.

„Ajalooline Ajakiri“ ilmub 4 numbrit aastas. **Tellimishind:** 2 kr. 40 s. aastas. Üksik number 70 senti. Kuulutuste lehekülj — 10 krooni, 1/2 lehekülje — 5 krooni jne.

Talitus asub: Tartu, K.-Ü. „Loodus“, Vana tän. 1. Tellimisi võtavad vastu kõik E. V. postiasutised.

Järgmine number ilmub aprillikuus. 1922. aastakäigust on veel saada üksikuid numbreid — à 30 senti. Järgmisi aastakäike on veel saada: 1923. aastakäik — à 1 kr. 60 senti, 1924., 1925. ja 1926. aastakäik — à 2 krooni, 1927., 1928., 1929. 1930. ja 1931. aastakäik — à 2 kr. 40 senti.

„Ajaloalise Ajakirja“ X aastakäigu (1931) sisu.

Üldise sisuga artiklid.

	Lk.
E. Blumfeldt, Jooni taaniaegse Saaremaa agraarajaloost. 15—31, 78—100	
H. Kruus, Eesti Aleksandri-kooli komiteede liikvideerimise küsimus a. 1883—1886	143—160
L. Leesment, Kihnu võimukandjate protsessid Rootsi aja lõpust	49—53
L. Leesment, Piinamise ehk tortuuri kaotamine Eesti- ja Liivimaal	186—193
A. Perandi, Märkmeid talurahva õigusliku ja majandusliku seisundi kohta Liivimaal Rootsi valitsusaja alul	193—213
N. Treumuth, Narva sündmused 1599. a. sügisel	177—186
J. Vasar, Karl XI talupoegadekaitse põhialuste väljakujunemine Liivimaal a. 1681—1684	1—14, 65—78, 129—143

Ülevaated, arvustised, nekroloogid.

H. Kleis, Akadeemiline Ajaloo-Selts 1930./31. aastal	100—118
E. Laid, A. A. Spitsõn. In memoriam	226—229
O. Liiv, Riigi Keskarhiiv 1930./31. eelarve-aastal	119—123
H. Sepp, Leopold Karl Goetz †	161—168
P. Treiberg, Jooni N. I. Karejev'i elust ja ajalooteaduslikust tegevusest	213—226
N. Treumuth, Suurteos Eesti ajaloolises teatmekirjanduses.	31—49
Varia	53—64, 123—128, 168—176, 229—240